

Ο χαρακτήρας και η κοινωνική λειτουργία της ουτοπίας

Σε περιόδους αστάθειας, πολέμων, κοινωνικών συγκρούσεων, τότε που η επίγεια ζωή γίνεται περισσότερο δύσκολη και το σύστημα των αξιών κλονίζεται ή καταρρέει, τότε οι άνθρωποι αναζητούν καταφύγιο πέρα από την πραγματική ζωή, σ' ένα κόσμο που θα έδινε ελπίδα και νόημα στην εφήμερη ύπαρξή τους. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι σε τέτοιες περιόδους ανθίζουν η μεταφυσική, ο μυστικισμός, οι σωτηριακές θρησκείες ή, στην καλύτερη περίπτωση, οι φιλοσοφίες της ύπαρξης. Η ανθρωπολογική στροφή του Σωκράτη, π.χ., συμπίπτει με την παρακμή και την κρίση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Αντίστοιχα, η στροφή της ελληνικής φιλοσοφίας στον ιδεαλισμό και το μπόλιασμά της με μυστικιστικές ανατολικές δοξασίες, η διάδοση του μυστικισμού, οι αιρέσεις και οι σωτηριακές θρησκείες συνδέονται με την κρίση του ρωμαϊκού Imperium και των αρχαίων δουλοκτητικών κοινωνιών συνολικότερα. Ένα απ' αυτά τα κινήματα θα εξελισσόταν στη μεγάλη και βιώσιμη σωτηριακή θρησκεία – στο χριστιανισμό. Ο υπαρξισμός και ο περσοναλισμός αντίστοιχα τροφοδοτήθηκαν από την κρίση και τη βαρβαρότητα του αναπτυνόμενου καπιταλισμού.

Οι κοινωνικές κρίσεις ωστόσο δεν εκτρέφουν μόνο τις τάσεις φυγής από την κοινωνική πραγματικότητα και την καταφυγή στον ανορθολογισμό και στο μυστήριο. Ταυτόχρονα γεννούν κινήματα αμφισβήτησης και στην καλύτερη περίπτωση επαναστατικά κινήματα. Στο χώρο των ιδεών, αλλά και συχνά σε άμεση σχέση με κοινωνικά κινήματα, εκτρέφουν ουτοπίες - σχεδιάσματα υπέρβασης της υπαρκτής πραγματικότητας είτε με τη φυγή προς κάποιο εξιδανικευμένο παρελθόν είτε με την επαναστατική αναδόμηση του παρόντος.

Σήμερα η ανθρωπότητα και ειδικά μετά την κατάρρευση αυτού που είχε αποκληθεί υπαρκτός σοσιαλισμός, περνάει μια από τις βαθύτερες και καθολικότερες κρίσεις της ιστορίας της. Το κύμα του ανορθολογισμού, του μυστικισμού και του ηθικού σχετικισμού που σαρώνει τον πλανήτη στην εποχή μας δεν είναι τυχαίο. Αντίστοιχα η εποχή μας εκτρέφει πάλι ουτοπίες: τεχνοκρατικές, θρησκευτικές, μυστικιστικές αλλά και ουτοπίες που συνδέονται με τα σημερινά κινήματα αμφισβήτησης. Ο μαρξισμός εξάλλου γεννήθηκε ως η ιστορική υπέρβαση των ουτοπικών σοσιαλιστικών

σχεδιασμάτων, χωρίς να μετατραπεί σε «καθαρή επιστήμη», χωρίς να απωλέσει μια ορισμένη, ουτοπική διάσταση, η οποία πάλι ενισχύεται στην εποχή μας.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα διερευνηθεί ο χαρακτήρας, οι κοινωνικές και γνωσιολογικές ρίζες της ουτοπίας, καθώς και η κοινωνικο-πολιτική λειτουργία της.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η ουτοπία αποτελεί οργανικό στοιχείο των ανθρώπινων κοινωνιών. Οι ουτοπίες είναι γέννημα των ανταγωνισμών μέσα στους οποίους εμπλέκονται καθημερινά τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες. Τα άτομα ή οι ιδεολόγοι των κοινωνικών ομάδων, αναζητώντας διέξοδο απ' αυτούς τους ανταγωνισμούς, μορφώνουν συχνά μη λειτουργικά σχήματα. Τέτοια επί μέρους σχήματα μπορούν να ονομαστούν ουτοπικά. Οι ουτοπίες είναι καθολικότερα σχεδιάσματα που φιλοδοξούν να αποτελέσουν τη βάση ιδανικών ανθρώπινων κοινοτήτων. Η ουτοπία από την άποψη αυτή, είναι συστατικό στοιχείο της ιδεολογίας. Και όπως η ιδεολογία, δεν είναι ούτε και αυτή κοινωνικά ουδέτερη: μπορεί να εκφράζει τους πόθους ανερχόμενων κοινωνικών δυνάμεων και να ασκεί μια θετική κοινωνικοπρακτική λειτουργία ή, αντίστροφα, να εκφράζει μια συντηρητική στάση απέναντι στο νέο.

Οι ουτοπικές αντιλήψεις είναι ενδογενές στοιχείο της ιδεολογίας κάθε εποχής. Ακολουθώντας τον Althusser θα έλεγε κανείς ότι ο άνθρωπος είναι ζωώδης ιδεολογικό και ουτοπικό. Ωστόσο, μπορούμε να διαπιστώσουμε εύκολα ότι οι ουτοπίες εμφανίζονται με ιδιαίτερη ένταση σε ορισμένες ιστορικές περιόδους. Πρόκειται για περιόδους όπου στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού αναπτύσσονται νέες κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες συνιστούν την άρνηση του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής και προοιωνίζονται ένα νέο κοινωνικό σχηματισμό, ή για περιόδους κρίσης μιας κοινωνίας, κρίσης που παρατείνεται χωρίς διέξοδο. Η ουτοπία εμφανίζεται τότε σαν το φανταστικό σχέδιο του μέλλοντος, ή ως τάση για επιστροφή σε παρωχημένες κοινωνικές καταστάσεις.

Θα μπορούσαμε συνεπώς να πούμε ότι ουτοπία είναι ένα ιδεατό σχέδιο ανεφίκτης πολιτείας. Το ουτοπικό σχέδιο δεν είναι πραγματοποιήσιμο. Είναι η απαιτητή λύση υπαρκτών αντιθέσεων. Αλλά η ουτοπία, ως ιδεολογικό φαινόμενο, δεν ανάγεται στην πλάνη. Περιέχει απολυτοποιημένο, σ' ένα επίπεδο αφαίρεσης και καθολίκευσης, κάποιον ορθολογικό πυρήνα, ο οποίος με την ωρίμανση των συνθηκών θα μπορέσει ίσως να μεταλλαχτεί σε θεωρία.

Οι ανταγωνισμοί του παρόντος γεννούν συχνά τη νοσταλγία για το παρελθόν. Η ανάμνηση κάποιου χαμένου παράδεισου είναι κοινή σε πολλούς λαούς. Η παράδοση αναφέρει συχνά το «χρυσό αιώνα», μιλά για την αρχέγονη ισότητα, για τη χαμέγη αθωότητα και αγιότητα, για φυσικό δίκαιο, για κάποια ειδυλλιακή ζωή μέσα στη φύση, χωρίς μόχθο, αλλά και για πτώση και για τιμωρία. Σ' αυτές τις κατασκευές ωραιοποιείται το παρελθόν, για να προβληθεί συχνά ως πρότυπο κάποιας μελλοντικής κοινότητας.

Αλλά η ουτοπία δεν είναι –κατά κανόνα– παθητική αναπόληση. Μέσα από την επιστροφή επιδιώκει συχνά την υπέρβαση του παρόντος. Η ουτοπία είναι συνεπώς άρνηση και την ίδια στιγμή κατάφαση και συχνά ωθεί την πρακτική παρέμβαση για την εκμηδένιση της αθλιότητας του σήμερα. «Η ουτοπία» –γράφει ο J. D'Hondt– «προδίδει με άλλο τρόπο τη θετικότητά της: όποια κι αν είναι η νοσταλγία της για ένα αλλού, δεν αποφεύγει, παρά σπάνια, να παρέμβει *hic et nunc*... Η σύγκριση που αποκαθιστά, ανάμεσα σ' έναν καλύτερο κόσμο τον οποίον ανταναικλά και έναν άθλιο κόσμο που απορρίπτει, αφυπνίζει ήδη την επιθυμία για δράση»¹.

Η ουτοπία είναι μορφή κοινωνικής συνείδησης. Αμφισβήτηση κατεστημένων μορφών, προκάλεσε συχνά την έχθρα των κυρίαρχων τάξεων. Οι ουτοπιστές συχνά διώχτηκαν, φυλακίστηκαν ή θανατώθηκαν. Άλλοι υπήρξαν αρχηγοί επαναστάσεων, ηγέτες εξεγερμένων που επεχείρησαν να πραγματώσουν στη γη την ιδανική πολιτεία τους. Η ουτοπία είναι παραλογισμός από την άποψη του ρεαλισμού και της «λογικής». Αλλά αυτό που σήμερα είναι παραλογισμός περιέχει ίσως δύναμη εκείνο που αύριο θα είναι «ρεαλιστικό». Η ουτοπία υπερβαίνει το «λογικό». Αλλά, καθώς το λογικό και το παράλογο είναι έννοιες ιστορικά σχετικές, το «παράλογο» διάψευσε κατά κανόνα τη λογική των «συνετών».

Η τάση για επιστροφή σε εξιδανικευμένες μορφές δεν είναι το ίδιο έντονη στις διάφορες ιστορικές φάσεις της ουτοπίας. Κατά κανόνα δεσπόζει στα ουτοπικά σχεδιάσματα της αρχαιότητας και εκφράζει την αδυναμία των κινημάτων εκείνης της περιόδου να δώσουν διέξοδο στις αντιθέσεις του αρχαίου κόσμου. Η νοσταλγική επιστροφή είναι λιγότερο έντονη στις ουτοπίες της Αναγέννησης, όπου οι δυνατότητες του παρόντος προβάλλονται ήδη στα σχεδιάσματα του μέλλοντος. Η σοσιαλιστική ουτοπία τέλος δεν περιέχει τάσεις για επιστροφή στο παρελθόν. Είναι ολοκληρωτικά η ουτοπία του μέλλοντος.

Συνολικά, η ουτοπία τρέφεται από τις αντιφάσεις του παρόντος. Μέσα από μια νοητική - συναισθηματική διαδικασία αφαίρεσης και εξιδανίκευσης, ο ουτοπικός στοχαστής μορφώνει ένα ιδεατό σχήμα, το οποίο προτείνει στους σύγχρονους του. Έτσι, η ουτοπία γίνεται απόπειρα για υπέρβαση: φυγή προς το παρελθόν ή αναδόμηση του παρόντος για τη δημιουργία της ιδανικής πολιτείας. Το σχήμα δεν είναι πραγματοποιήσιμο: η ουτοπία δε βρίσκει τόπο για να υπάρξει. Ωστόσο, ο ορθολογικός πυρήνας της –οι λανθάνουσες δυνατότητες– θα πραγματοποιηθούν κάποτε, όταν οι καιροί θα είναι ώριμοι να κυοφορήσουν το νέο σχήμα.

Αλλά ας δούμε συγκεκριμένα αυτά τα χαρακτηριστικά, μέσα από μια σύντομη ανάλυση των κύριων ιστορικών μορφών της ουτοπίας.

2. Οι ουτοπίες της αρχαιότητας

και η πραγμάτωση του ιδεατού μέσα από την επιστροφή στο παρελθόν

Οι συνθήκες ζωής στις πρωτόγονες κοινωνίες και αργότερα η δουλεία, οι πόλεμοι και η βαρβαρότητα των αρχαίων κοινωνιών έθρεψαν ή συντήρησαν πολλούς

ουτοπικούς μύθους. Αλλά και στους ποιητές και στους φιλοσόφους συναντάμε ουτοπικές αντιλήψεις ή και ολόκληρα ουτοπικά σχεδιάσματα.

Ο Ησίοδος (8ος αιώνας π.Χ.) οικτίζει το ξεπεσμό του ανθρώπινου γένους. Αναφέρεται στο χρυσό γένος των ανθρώπων που ζούσε ευτυχισμένο στην εποχή του Κρόνου, μακριά από πόνους και από το μόχθο της εργασίας που γερνά τον άνθρωπο. Η ζωοδότρα γη έδινε τότε μόνη της άφθονους καρπούς που τους νέμονταν οι άνθρωποι στις ευτυχισμένες πόλεις τους. Έτσι, μετά από μια ήρεμη ζωή, χωρίς άθλια γερατειά, οι άνθρωποι πέθαιναν σαν να βυθίζονταν σε ύπνο².

Η ουτοπική νοσταλγία του Ησίοδου τροφοδοτήθηκε από τις συνθήκες ζωής στον ελληνικό χώρο προς τα τέλη της γεωμετρικής εποχής, δηλαδή σε μια περίοδο διάλυσης της φυλετικής κοινωνίας, δημιουργίας στρώματος φτωχών αγροτών και γενίκευσης της δουλείας.

Ο Ησίοδος δεν διατύπωσε κάποια ουτοπία. Η εξιδανίκευση του παρελθόντος αντίθετα υπήρξε η αφετηρία για πολλές ουτοπίες της αρχαιότητας.

Ουτοπικές αντιλήψεις και ουτοπικά σχεδιάσματα συναντιούνται και στα έργα πολλών φιλοσόφων της αρχαιότητας. Είναι, π.χ., γνωστές οι ουτοπικές θεωρίες των Στωικών. Ο Ζήνων ο Κιτιεύς, αρχηγός της Στοάς, είχε γράψει το έργο *Περί Πολιτείας*, το οποίο αποτέλεσε μια από τις ριζοσπαστικές ουτοπίες της αρχαιότητας. Ο Ζήνων καταργούσε τις διακρίσεις: δούλος - ελεύθερος, Έλληνας - βάρβαρος, φτωχός - πλούσιος. Διέκρινε μόνο ανάμεσα σε σοφούς και σε άσοφους. Ο ιδρυτής της Στοάς οραματιζόταν μια παγκόσμια δημοκρατία όπου θα εξισώσονται οι ελεύθεροι και οι δούλοι, οι Έλληνες και οι βάρβαροι, και όπου θα είχε καταργηθεί η ατομική ιδιοκτησία και το χρήμα, καθώς και η οικογένεια³. Είναι επίσης γνωστό ότι οι κινικοί απέβλεπαν στην επιστροφή στη φυσική απλότητα του «χρυσού αιώνα» και ότι οι σοφιστές τάχθηκαν συχνά κατά του θεσμού της δουλείας.

Ο Πλάτων θεωρείται από πολλούς ως ο ιδεολόγος της δουλοκτητικής κοινωνίας. Ωστόσο η *Πολιτεία* του Πλάτωνα δεν είναι μόνο μια λαμπρή ουτοπία, αλλά και μια ουτοπία η οποία, παρά τον αριστοκρατικό χαρακτήρα της, περιέχει εξισωτικές - κοινοκτημονικές αντιλήψεις. Ο Πλάτων -στην *Πολιτεία*- απαγόρευε τα πολύτιμα μέταλλα. Επίσης στους *Νόμους* μακάριζε την πρωτόγονη εποχή, τότε που δεν έλειπαν τα βοσκοτόπια, το γάλα, το κρέας και το κυνήγι, καθώς και τα προϊόντα των τεχνών. Στη μακάρια αυτή εποχή οι άνθρωποι δεν ήταν ούτε φτωχοί αλλά ούτε και πλούσιοι, εφ' όσον δεν είχαν χρυσό και άργυρο: «Πένητες μεν δια το τοιούτον σφόδρα ουκ ήσαν ουδ' υπό πενίας αναγκαζόμενοι διάφοροι εαυτής εγίγνωτο· πλούσιοι δ' ουκ αν ποτε εγένετο, άχρυσοί τε και ανάργυροι όντες». Η έλλειψη πλούτου και πενίας έκανε τους ανθρώπους να έχουν «γενναιότατα ήθη». Επίσης «αγαθοί μεν δη διά ταύτα τε ήσαν και δια των λεγομένων ευήθειαν»⁴. Εκείνη την εποχή οι άνθρωποι δεν είχαν γραφή και ζούσαν κατά τα πατροπαράδοτα έθιμα⁵. Επίσης στον *Πρωταγόρα* ο Πλάτων (με το στόμα του Ιππία) τάσσεται υπέρ του φυσικού δικαίου και θεωρεί το νόμο τύραννο: «Ηγούμαι εγώ υμάς συγγενείς τε και οικείους και πολίτας άπαντας είναι φύσει, ου νόμω· το γαρ ομοίον τω ομοίω φύσει συγγενές εστιν, ο δε νόμος τύραννος ων των ανθρώπων, πολλά παρά φύσιν βιάζε-

ται»⁶.

Στην αρχαιότητα τέλος ήταν γνωστή η ουτοπία του Ιάμβουλου, που κατά το μύθο βρέθηκε σ' ένα νησί γεμάτο αρώματα, με μια γη που έδινε καρπούς όλο το χρόνο, με εύκρατο κλίμα, χωρίς καύματα και ψύχος. Οι ευτυχισμένοι κάτοικοι του ουτοπικού νησιού ζούσαν μακάρια ζωή εκατόν πενήντα χρόνια, σε μια κοινοκτημονική πολιτεία που την κυβερνούσε ο πιο ηλικιωμένος και όπου οι γυναίκες και τα παιδιά ήταν κοινά («παιδάς ως κοινούς τρέφοντας επ' ίσην αγαπάν»)⁷. Η ουτοπία του Ιάμβουλου, όπως γράφει ο Π. Λεκατσάς, αγαπήθηκε ιδιαίτερα από τα λαϊκά στρώματα, «προπαντός γιατί κατόρθωνε να συνδυάζει τα ουσιωδέστερα στοιχεία όλων των ουτοπιών, σε μια βαθύτατα επαναστατική σύνθεση, που κολάκευε τους θερμότερους πόθους των εξαθλιωμένων μαζών του ετοιμοθάνατου αρχαίου κόσμου»⁸.

Οι προηγούμενες ουτοπίες έμειναν στο χώρο της λαϊκής φαντασίας ή της φιλοσοφικής θεωρίας. Η ουτοπία της *Πολιτείας του Ήλιου*, αντίθετα, συνδέθηκε με την επαναστατική πράξη.

Η παράδοση για την ύπαρξη της ουτοπικής *Πολιτείας του Ήλιου* ήταν –καθώς σημειώσαμε– γνωστή στην αρχαιότητα. Στην πολιτεία αυτή με το ήπιο κλίμα και τα άφθονα αγαθά δεν υπήρχαν δούλοι. Οι άνθρωποι ήταν ίσοι μεταξύ τους, η ατομική ιδιοκτησία ήταν ανύπαρκτη, δεν υπήρχαν στρατοί και δε γίνονταν πόλεμοι. Στην κοινοκτημονική πολιτεία ακόμα και τα παιδιά ήταν κοινά: όλοι οι άντρες ήταν πατέρες τους και οι γυναίκες, μανάδες τους. Η ουτοπία αυτή αποτελούσε μια μακρινή ανάμνηση του «χρυσού αιώνα» της πρωτόγονης κοινοκτημοσύνης, σε αντίθεση με τη βαρβαρότητα της δουλοκτητικής αρχαιότητας.

Ο Αριστόνικος επιχείρησε να πραγματοποιήσει την ουτοπική *Πολιτεία του Ήλιου* με την επανάσταση των δούλων, των δουλοπάραικων και της φτωχολογιάς της Μικράς Ασίας (133-128 π.Χ.)⁹. Η επανάσταση αυτή που πνίγηκε στο αίμα από τις ρωμαϊκές λεγεώνες ήταν μια πραγματική επανάσταση εναντίον της ολιγαρχίας, επειδή δεν επιδίωκε να μετατρέψει τους ελεύθερους σε δούλους και τους δούλους σε ελεύθερους, αλλά να αποκαταστήσει την κοινοκτημοσύνη και την ισότητα, και να αντικαταστήσει το κράτος των δουλοκτητών με τη φυσική κοινωνία¹⁰. Η αποτυχία αυτής της επανάστασης, όπως και της εξέγερσης του Σπάρτακου, συγκεκριμενοποίησε το τραγικό αδιέξοδο των δουλοκτητικών κοινωνιών: την ανυπαρξία επαναστατικής τάξης που θα ήταν η ηγετική δύναμη για τη δημιουργία μιας κοινωνίας ανώτερου τύπου.

Αλλά και στους Ρωμαίους ποιητές βρίσκουμε απόηχους της πρωτόγονης, κοινοκτημονικής κοινωνίας. Έτσι, π.χ., διαβάζουμε στα *Γεωργικά* του Βιργιλίου:

«Γεωργοί της γης δεν όργωναν πριν κυριαρχήσει ο Δίας
και μήτε καν δεν έκριναν σωστό να σημαδεύουν τους
κάμπους, ή με τέρμονες να τους αποχωρίζουν.
Το χρήσιμο για το κοινό καθένας εξητούσε, κι ενώ δε
γύρευε κανείς, η ίδια η γη τα πάντα, έδινε προθυμότερα»¹¹.

Ο Βιργίλιος μακάριζε τους γεωργούς που η δικαιοσύνη της γης τους παρέχει «εύκολη ζήση μακριά από διχόγνωμα όπλα». Ειρωνευόταν αυτούς που έκαναν πολέμους, όσους θησαύριζαν πλούτη και «κλωσσώντας κάθονται στο χρήμα το θαμμένο». Ταυτόχρονα, εξιδανίκευε την αγροτική ζωή, όπως ήταν «στριχού να πάρει ο βασιλιάς ο Κρητικός το σκήπτρο», στη χρυσή εποχή της βασιλείας του Κρόνου, τότε που «ακόμα σάλπιγγες κανείς δεν άκουε να σημαίνουν, και σπάθες να τριζοκοπούν στα σιδερένια αμόνια»¹².

Ο Ρωμαίος ποιητής Αντίπατρος, τέλος, χαιρέτιζε το νερόμυλο σαν την αυγή της χειραφέτησης των δούλων και των γυναικών και σαν την αρχή της χρυσής εποχής. (Σχολιάζοντας ο Μαρκ θα έγραφε: «Αχ αυτοί οι ειδωλολάτρες! Δεν είχαν ιδέα από πολιτική οικονομία και Χριστιανισμό».) Αλλά η «χρυσή εποχή», δηλαδή η φεουδαρχία, θα πρόβαλλε μέσα από τα ερείπια του ρωμαϊκού κόσμου φέροντας, παρ' όλους τους νερόμυλους, νέα δεινά στους δουλοπάροικους της Ευρώπης.

Στις ουτοπίες της αρχαιότητας δεσπόζει –καθώς σημειώσαμε– η τάση για επιστροφή σε ιστορικά παρωχημένες μορφές, οι οποίες, μέσα από την εξιδανικευτική διαδικασία της αφαίρεσης και της φανταστικής αναδόμησης, μπορούσαν να συγκροτήσουν το ιδεατό όραμα που θα συντηρούσε τη νοσταλγία ή θα ψύχωνε την επαναστατική ορμή των εξαθλιωμένων του ρωμαϊκού Imperium. Η τάση για επιστροφή στο παρελθόν δεν εκφράζει βασικά την υποκειμενική αδυναμία των αρχαίων ουτοπικών να συλλάβουν μια ρεαλιστική επαναστατική προοπτική. Εκφράζει την αντικειμενική αδυναμία για διεξοδο από μια κοινωνία από την οποία απουσίαζε μια αυθεντικά επαναστατική τάξη. Οι στοχαστές της αρχαιότητας δεν μπορούσαν να διακρίνουν στην κοινωνία τους τις δυνάμεις μιας αλλαγής, επειδή οι δυνάμεις αυτές ήταν ανύπαρκτες. Μπροστά στη φρίκη της δουλοκτησίας δεν τους άπομενε συνεπώς παρά η επιστροφή στις εξιδανικευμένες αναμνήσεις του κοινοκτημονικού παρελθόντος. Το συναίσθημα και η φαντασία μπορούσαν να οικοδομήσουν ουτοπίες που δε θα ρίζωναν στο χώμα της δουλοκτητικής κοινωνίας.

Τέλος, η χριστιανική θρησκεία, κίνημα διαμαρτυρίας των καταπιεζόμενων τάξεων και λαών της Μέσης Ανατολής και ευρύτερα της περιοχής της Μεσογείου, ήταν μια ουτοπία η οποία δεν αμφισβήτησε πρακτικά τη δουλοκτητική κοινωνία, καθώς μετέφερε τα προβλήματα που σχετίζονταν με την αξία της ζωής στο φανταστικό χώρο της υπέρβασης.

3. Οι ουτοπίες της ανερχόμενης αστικής τάξης

Από τις αρχές του 16ου ως τις αρχές του 17ου αιώνα εμφανίστηκαν πάλι μια σειρά από ουτοπικά συστήματα. Η νέα άνθηση της ουτοπίας συνέπεσε με την άνοδο των εμπορευματικών σχέσεων, δηλαδή με την περίοδο της αποσάθρωσης του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής. Η εποχή αυτή είναι μεταβατική: το παλιό καταρρέει, το νέο δεν έχει ακόμα επιβληθεί και η κατάρρευση της παλιάς τάξης πραγμά-

των γεννά νέες συγκρούσεις και αναθέσεις.

Την περίοδο αυτή η αστική τάξη δεν ήταν ακόμα αρκετά ισχυρή, ώστε να επαβάλει το δίκαιό της. Ήταν ωστόσο αρκετά ισχυρή για να διεκδικήσει ένα μέρος της οικονομικής, αλλά και της πολιτικής εξουσίας. Οι ουτοπίες αυτής της περιόδου είναι έκφραση των συμφερόντων, των επιδιώξεων και συνολικά του τρόπου θεώρησης του κόσμου από την αστική τάξη, όπως είχε αρχίσει να εκφράζεται από τους ουμανιστές της Αναγέννησης. Ωστόσο, προ-θεωρητικές μορφές, οι ουτοπίες διατήρησαν έντονα στοιχεία προηγούμενων ιδεολογιών και συχνά κατέφυγαν στο παρελθόν για να σχεδιάσουν το μέλλον. Αλλά η επιστροφή αυτή, όσο συχνή και έντονη και αν είναι, υπηρετούσε το όραμα του μέλλοντος. Και στο όραμα αυτό διαγράφεται ήδη η μορφή του ανθρώπου, ως ανθρώπου - αστού.

Ωστόσο, η έκφραση της νέας πραγματικότητας στη συνείδηση των ουτοπιστών δεν ήταν κάποια μηχανική αντανάκλαση. Οι ουτοπιστές της Αναγέννησης ξεπέρασαν συχνά το στενό ορίζοντα της αστικής τάξης. Συχνά αρνήθηκαν την υποβάθμιση του ανθρώπου στα πλαίσια της νέας, εμπορευματικής παραγωγής. Κατήγγειλαν το χρήμα, τον πλούτο και την ατομική ιδιοκτησία, προαναγγέλλοντας με τρόπο ακόμα υποτυπώδη και αφελή την εμφάνιση, μετά από δύομιση αιώνες, της σοσιαλιστικής θεωρίας.

Η αστική ουτοπία εκφράζει –σε τελευταία ανάλυση– την ανάπτυξη, αλλά και την ανωριμότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. «Οι ουτοπικοί» –γράφει ο Engels– «ήταν ουτοπικοί, επειδή δεν μπορούσαν να είναι τίποτε άλλο, σε μια εποχή όπου η κεφαλαιοκρατική παραγωγή ήταν ακόμα τόσο λίγο αναπτυγμένη. Έτσι, έπρεπε αναγκαστικά να κατασκευάσουν τα χαρακτηριστικά μιας νέας κοινωνίας στο κεφάλι τους, επειδή τα στοιχεία της νέας κοινωνίας δεν ήταν ακόμα γενικά προφανή στο εσωτερικό της παλαιάς. Για το βασικό σχέδιο του νέου οικοδομήματος έπρεπε να καταφύγουν στη νόηση, ακριβώς επειδή δεν μπορούσαν να καταφύγουν στην ιστορία»¹³.

Η αστική ουτοπία είναι μια πρώτη έκφραση του πολιτικού εποικοδομήματος το οποίο θα αντιστοιχούσε στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Και καθώς δεν υπάρχει αναπτυγμένος καπιταλισμός, δηλαδή καθώς οι αντιθέσεις που χαρακτηρίζουν αυτό τον τρόπο παραγωγής δεν έχουν ακόμα εκφραστεί σε όλη τους την πληρότητα και κατά συνέπεια το αντικείμενο της γνώσης δεν υπάρχει ακόμα στην ολοκληρωμένη του μορφή, η γνώση του αντικειμένου αυτού είναι αναγκαστικά θεωρησιακή και οι λύσεις που προτείνονται εξωπραγματικές. Ο πρώιμος καπιταλισμός μπορούσε να γεννήσει την ουτοπία. Δεν μπορούσε να την πραγματοποιήσει.

Το *Μωρίας Εγκώμιον* του Έρασμου (1511;) δεν είναι ουτοπικό σχέδιο. Είναι μια σαρκαστική κριτική της αμάθειας, της υποκρισίας, της ανοησίας, της ματαιοδοξίας και του πλούτου. Ταυτόχρονα, είναι ένα έργο που απέβλεπε στο φωτισμό των ανθρώπων μέσα από την αναγέννηση των κλασικών γραμμάτων. Το έργο του Έρασμου, χωρίς να είναι ουτοπία, περιέχει στοιχεία ουτοπίας, καθώς προβάλλει στο μέλλον ορισμένες από τις δυνατότητες του καιρού του¹⁴.

3a) Η Ουτοπία του Th. Morus

Το πρώτο ουτοπικό σχεδιάσμα των νεώτερων χρόνων το οφείλουμε στο φίλο του Έρασμου, τον Thomas Morus (1480-1535), ο οποίος και χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο *Ουτοπία* (1516).

Ο Morus ήταν παιδί της Αναγέννησης, που μέσα από την επιστροφή στους αρχαίους ξανάβρισκε τη χαρά της γνώσης και που ήταν ανοιχτή στις νέες ιδέες και στη ζωή. Ο Morus διαμορφώθηκε ιδιαίτερα στο περιβάλλον των Ουμανιστών της Οξφόρδης, οι οποίοι στηριζόμενοι στη Βίβλο και στα κείμενα των πατέρων, έκαναν έντονη κριτική της μεσαιωνικής εκκλησίας και ζητούσαν τη μεταρρύθμισή της. Ταυτόχρονα έκαναν κριτική στην κοινωνία του καιρού τους ζητώντας την επιστροφή στους φυσικούς δεσμούς ανάμεσα στους ανθρώπους. Ο Morus θα ήταν αδιανόητος έξω από το ιδεολογικό κλίμα της πρώιμης αστικής τάξης. Ωστόσο, ως στοχαστής ξεπέρασε τον ιδεολογικό της ορίζοντα, προεικονίζοντας μια αταξική κοινωνία που θα στηριζόταν στην κοινοκτημονική οικονομία.

Ο Morus, μέγας καγκελάριος του Ερρίκου του δον, είχε στραμμένο το βλέμμα του στην αθλιότητα του παρόντος: στην εξαθλίωση των αγροτών, στη φρίκη των πόλεων, στις κρεμάλες και στις εκτελέσεις. Κύριο αίτιο της δημόσιας αθλιότητας, ο Morus έβλεπε την ατέλειωτη στρατιά των ευγενών και των παράσιτων, που απομυζούσαν και την τελευταία σταγόνα από το αίμα των εξαθλιωμένων αγροτών για να ανήξουν τα πλούτη τους. Στην *Ουτοπία* απαριθμεί τα παράσιτα, τους τεμπέληδες, «το απέραντο πλήθος των αργόσχολων ιερωμένων και καλογήρων». «Προσθέστε σ' αυτούς», συνεχίζει, «τους πλούσιους εκείνους ιδιοκτήτες που τους αποκαλούν ευγενείς και ιππότες, προσθέστε σ' αυτούς τις στρατιές των βαλέδων, των απατεώνων με λιβρέα, κι εκείνο τον κατακλυσμό των ολόγερων ζητιάνων που κρύβουν την σκηνή τους κάτω από ψεύτικες αναπηρίες»¹⁵.

Εγκαταλείπετε –γράφει– εκατομμύρια παιδιά στην καταστροφική επίδραση μιας ανήθικης και στρεβλής παιδείας. «Η διαφθορά σφραγίζει κάτω από τα μάτια σας αυτά τα δέντρα που θα μπορούσαν να ανθίσουν για την αρετή και τα χτυπάτε μέχρι θανάτου όταν, άντρες πια, διαπράττουν τα εγκλήματα που βλάσταιναν από το λίκνο στις ψυχές τους. Τι δημιουργείτε, λοιπόν; Κλέφτες, για να έχετε την ευχαρίστηση να τους κρεμάτε»¹⁶.

Η ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανικής παραγωγής οδήγησε στο ξερίζωμα των αγροτών της Αγγλίας, για να δημιουργηθούν νέα βοσκοτόπια απαραίτητα για το μαλλί που είχε ανάγκη η αναπτυσσόμενη υφαντουργία. Και ο Morus παρατηρεί για τα πρόβατα: «Τα ζώα αυτά που παντού αλλού είναι τόσο ήμερα άρχισαν σ' εμάς να είναι τόσο λαίμαργα και αχόρταγα, που καταβροχθίζουν τους ίδιους τους ανθρώπους και ερημώνουν τα χωράφια, τα σπίτια και τα χωριά». Οι ευγενείς και οι ιερωμένοι δεν αρκούνται να ζουν στην σκηνή και στις ηδονές σε βάρος του λαού. «Καταστρέφουν τις καλλιέργειες για να κάνουν βοσκοτόπια, γκρεμίζουν σπίτια και χωριά κι αφήνουν μόνο τις εκκλησίες που θα χρησιμεύσουν σαν σταύλοι

τα πρόβατά τους. Διώχουν τους χωρικούς στις πόλεις, όπου τους περιμένει η ανεργία, η φτώχεια, οι κλοπές, η φυλακή και η αγχόνη»¹⁷.

Με ανάλογες εικόνες ο Μογus περιγράφει την άθλια ζωή των εργατών και τη μοίρα τους: μια εργασία άκαρπη, που τους συντρίβει, κι ένα μεροκάματο που δεν αρκεί για τις καθημερινές τους ανάγκες¹⁸.

Ο Μογus καταδίκασε την κοινωνία του καιρού του, όπου τα πάντα είναι για τους «λεγόμενους ευγενείς» και που «δεν έχει καρδιά και μέριμνα» για τους εργαζόμενους, «χωρίς τους οποίους δεν υπάρχει κοινωνία». Στην *Ουτοπία* που προτείνει, αντίθετα, όλα ανήκουν σε όλους, γιατί όλα κατανέμονται δίκαια. Έτσι, εκεί δε βλέπει κανείς ούτε φτωχούς, ούτε ζητιάνους, και παρ' όλο που δεν υπάρχει ατομική ιδιοκτησία, όλος ο κόσμος είναι πλούσιος¹⁹.

Στην ουτοπική πολιτεία του Μογus οι άνθρωποι πρέπει να δουλεύουν στη γεωργία, πράγμα που βοηθά επίσης στην ανάπτυξη των φυσικών τους δυνάμεων. Παράλληλα πρέπει να αναπτύσσονται οι τέχνες, όπως η υφαντουργία, η αγγειοπλαστική κ.λπ. Στην *Ουτοπία* θα γίνονται ανταλλαγές γεωργικών προϊόντων με προϊόντα των τεχνιτών των πόλεων. Έξι ώρες εργασίας κάθε μέρα αρκούν, αν δεν υπάρχουν τεμπέληδες που ζουν από το μόχθο των άλλων. Τέλος, στην *Ουτοπία* αντιμετωπίζεται για πρώτη φορά αυτό που θα λέγαμε σήμερα πρόβλημα του περιβάλλοντος. Η ιδανική Πολιτεία αποτελείται από 54 πόλεις με 6.000 οικογένειες κατά πόλη και γύρω τεράστιες εκτάσεις εξοχής.

Κατά τον Μογus, η ισότητα είναι αδύνατη σ' ένα κράτος με ατομική ιδιοκτησία, όπου η βαθμιαία συγκέντρωση του πλούτου σε λίγα χέρια δεν αφήνει για τους άλλους παρά μόνο την αθλιότητα²⁰. Η *Ουτοπία* είναι μια δημοκρατία που στηρίζεται στην οικονομική κοινότητα. Η ατομική ιδιοκτησία είναι ανύπαρκτη. Όλοι οι άνθρωποι εργάζονται και τα προϊόντα κατανέμονται με βάση τις ανάγκες, χωρίς τη μεσολάβηση του χρήματος. Έτσι, αποφεύγονται οι ανταγωνισμοί, η αστυνομία και ο στρατός. Επικεφαλής της πολιτείας είναι ο Πρίγκιπας, ο πιο ικανός και ηθικός πολίτης. Πηγές του πλούτου είναι η γεωργία και οι τέχνες. Έξι ώρες εργασίας αρκούν –όπως σημειώσαμε– για την εξασφάλιση των υλικών αγαθών. Έτσι, μένει ελεύθερος χρόνος για την καλλιέργεια του πνεύματος με τη μελέτη των επιστημών και των γραμμάτων.

Η *Ουτοπία* είναι η άρνηση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής και των φεουδαρχικών θεσμών. Εισάγοντας την καλλιέργεια των επιστημών, των γραμμάτων και των τεχνών, ο Μογus προεικονίζει τον ερχομό του αστικού τρόπου ζωής. Η μορφή με την οποία κυβερνείται η ιδανική πολιτεία της *Ουτοπίας* υποσκάπτει επίσης τα θεμέλια της κληρονομικής βασιλείας. Βέβαια, η ύπαρξη του Πρίγκιπα δίνει κάποια αριστοκρατική χροιά στο πολίτευμα. Αλλά ο Πρίγκιπας εκλέγεται με αξιοκρατικά κριτήρια. Η δομή και οι θεσμοί της *Ουτοπίας* προαναγγέλλουν απ' αυτή την άποψη τον κόσμο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Ωστόσο, ο Μογus υπερβαίνει τα αστικά ιδανικά όταν προτείνει την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, την οικονομική ισότητα των πολιτών, τον περιορισμό των χρηματικών συναλλαγών, και όταν θεωρεί τον πόλεμο κτηνώδες πράγμα και ατι-

μωτική την αναζήτηση της δόξας στα πεδία των μαχών²¹. Παρ' όλα αυτά, ο Mogus δεχόταν την ύπαρξη δούλων που θα είναι μεγάλοι εγκληματίες καταδικασμένοι σε θάνατο στο εξωτερικό, τους οποίους και θα αγοράζουν. (Μπροστά στις χιλιάδες κρεμάλες, στους αποκεφαλισμούς και στους ακρωτηριασμούς που ήταν καθημερινή πρακτική στο 16ο αιώνα, το μέτρο αυτό φαίνεται πράγματι ήπιο.) Κι ακόμα ο Mogus που καταδίκασε τον πόλεμο όριζε να μαθαίνουν οι υπήκοοι της ουτοπίας, ακόμα και οι γυναίκες, την πολεμική τέχνη για την απώθηση των εχθρών και την υπεράσπιση των συνόρων. Αλλά και η αποικιοκρατική ιδεολογία εκφράστηκε στη δικαιολόγηση από τον Mogus των αποικιακών πολέμων: «Ο πιο δίκαιος και ο πιο λογικός πόλεμος είναι εκείνος που διεξάγεται εναντίον ενός λαού που κατέχει τεράστιες χέρσες γαίες και που τις φυλάει σαν το κενό και το τίποτα»²². Ακόμα και ο Mogus, ο οπαδός της κοινοκτημοσύνης, δεν μπόρεσε ν' απαλλαγεί από το αποικιοκρατικό ιδανικό²³.

3β) Η Πολιτεία του Ήλιου του T. Campanella

Ο Tommaso Campanella (1568-1639) έγραψε την *Πολιτεία του Ήλιου* το 1602 στα ιταλικά. Το έργο δημοσιεύτηκε στα λατινικά το 1623.

Ο Campanella είχε μια κυκλική θεώρηση του ιστορικού χρόνου. Με τον κύκλο των πραγμάτων η ανθρωπότητα θα φτάσει στο πρωταρχικό στάδιο της φυσικής ακεραιότητας του ανθρώπου. Η ανθρωπότητα θα επιστρέψει στη βασιλεία του Κρόνου (προστάτη της γεωργίας) και οι άνθρωποι θα ξαναζήσουν σύμφωνα με τους νόμους της φύσης. Στη νέα κοινωνία θα καταργηθούν οι τάξεις και οι ταξικές διακρίσεις. Έτσι, θ' αποκατασταθεί «το αρχικό στάδιο της φυσικής ακεραιότητας». Η ιδιοκτησία θα είναι συλλογική και δε θα υπάρχει κληρονομιά. Ακόμα θα υπάρχει κοινογαμία και τα παιδιά δε θα γνωρίζουν τον πατέρα τους.

Ο Campanella είχε μια πανθειστική αντίληψη για τη φύση και ταύτιζε το «χρυσό αιώνα» με την ύπαρξη αγροτικών κοινοτήτων και με την επικράτηση του θεϊνου δικαίου. Και ο Campanella ήταν υπέρ της προόδου της τεχνικής και των επιστημών στα πλαίσια της κοινοκτημονικής πολιτείας του. Ωστόσο, καταδίκασε το εμπόριο και το περιόριζε στην ανταλλαγή προϊόντων. Επίσης, θεωρούσε το χρήμα αναγκαίο κακό, απαραίτητο για τις εξωτερικές συναλλαγές.

Σε μια τέτοια πολιτεία δεν μπορεί να υπάρχει κληρονομική μοναρχία. Επικεφαλής της Πολιτείας είναι ο «Ήλιος», που πλαισιώνεται από τρεις πρίγκηπες, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν τη Δύναμη, τη Σοφία και την Αγάπη. Στη νέα δημοκρατία η ψήφος είναι καθολική τόσο για τους άντρες όσο και για τις γυναίκες. Στην *Πολιτεία του Ήλιου* δε θα υπάρχουν ούτε φυλακές ούτε δήμειοι. Θα υπάρχει όμως θανατική ποινή που θα την εκτελεί η λαϊκή συνέλευση.

Ο Campanella εκφράζει την εποχή του, δηλαδή την άνοδο των νέων κοινωνικών δυνάμεων, όταν τάσσεται υπέρ της εργασίας, υπέρ των μηχανικών τεχνών και των εφευρέσεων, υπέρ της αναμόρφωσης της νομοθεσίας, όταν είναι υπέρ της «πανσο-

φικής μόρφωσης» και όταν θεωρεί την εργασία βάση της ευημερίας του ανθρώπου. Ακόμα και όταν έγραφε ότι το χρήμα μόνο του δεν καρποφορεί, παρά μόνο με τη φιλοπονία εκείνου που το χρησιμοποιεί, εξέφραζε την αντίληψη μιας μερίδας αστών που υπέφεραν από τη μάστιγα της εποχής: την τοκογλυφία. Οι κοινοκτημονικές αντιλήψεις του Campanella, από την άλλη μεριά, ξεπερνούσαν κατά πολύ την κοσμοαντίληψη της αστικής τάξης. Οι απόψεις αυτές απηχούσαν μια ζωηρή ανάμνηση των πρωτόγωνων αταξικών κοινωνιών, όπως και οι λαϊκές συνελεύσεις που πρόβλεπε και θύμιζαν τις λαϊκές συνελεύσεις της φυλετικής κοινωνίας. Ο Campanella είναι από μια άποψη πρόδρομος των σοσιαλιστικών ουτοπιών. Ωστόσο, το σύστημά του τοποθετείται στα πλαίσια μιας μυστικιστικής αντίληψης για τον κόσμο, ο οποίος έχει σκοπό καθορισμένο από το θεό. Οι κάτοικοι της Πολιτείας του, που ζουν σύμφωνα με τους νόμους της φύσης, βρίσκονται τόσο κοντά στο Χριστιανισμό, ο οποίος δεν προσθέτει τίποτα στο φυσικό νόμο.

Ο Τ. Campanella καταδιώχθηκε για τις ιδέες του, βασανίσθηκε και πέρασε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του στις φυλακές²⁴.

3γ) Ο F. Bacon και η τεχνοκρατική ουτοπία

Ο F. Bacon (1561-1626) είναι ο δημιουργός ενός τρίτου ουτοπικού σχεδιάσματος, της *Νέας Ατλαντίδας*, που εκδόθηκε το 1627.

Ο Bacon αποβλέπει στην επιστροφή στην ιδανική κατάσταση, την πριν από την πτώση του Αδάμ. Αλλά ο Bacon δεν κηρύσσει την επιστροφή σε κάποια πρωτόγονη κοινωνία. Προεικάζει το *regnum hominis*, μια κοινωνία –δημιούργημα του ανθρώπου– που θα στηρίζεται στην επιστήμη και στην τεχνική.

Στην ουτοπική πολιτεία του Bacon υπάρχει ο *Οίκος του Σολομώντα* (ή *Κολλέγιο των Έργων των έξι ημερών*), ανώτατο επιστημονικό ίδρυμα που αποβλέπει στη μελέτη των νόμων της φυσικής πραγματικότητας. Κατά το δημιουργό της *Νέας Ατλαντίδας*, «οι νόμοι της φύσης είναι οι νόμοι του θεού» και σκοπός του *Οίκου του Σολομώντα* είναι να εξερευνηθεί και να γίνει γνωστή η αληθινή φύση των πραγμάτων, ώστε ο θεός να δοξαστεί περισσότερο ως δημιουργός τους. Αντίστοιχα, η οργάνωση του *Κολλεγίου*, η επισιτιστική, η μεγαλοπρέπεια της εμφάνισης των σοφών και η ιερότητα του προσώπου τους θυμίζουν περίπου θρησκευτικό ίδρυμα.

Ωστόσο, η θρησκευτική επικάλυψη είναι αρκετά διαφανής, ώστε να μη δυσκολευόμαστε να δούμε τον πραγματικό ρόλο της επιστήμης στη *Νέα Ατλαντίδα*. Η αντίληψη του Bacon για την επιστήμη είναι καθαρά ωφελιμιστική. Η επιστήμη και η τεχνική αποβλέπουν στην κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση, και είναι προϋπόθεση της ευδαιμονίας του. Πουθενά στη σκέψη του Bacon δεν υπάρχει η έννοια της «καθαρής επιστήμης». Της γνώσης για τη γνώση. Το *Κολλέγιο* μπορεί να αποτελεί «το φάρο του Κράτους», αλλά ο φάρος αυτός φωτίζει ανθρώπους ολοκληρωτικά πρακτικούς. Στο ερευνητικό αυτό ίδρυμα γίνονται πειράματα που αποβλέπουν στην ανάπτυξη ενός αποτελεσματικού τεχνικού πολιτισμού: στην ανακάλυψη

των «κρυμμένων δυνάμεων της φύσης», στην παραγωγή θερμότητας από την κίνηση, στη δημιουργία υποβρυχίων, αεροπλάνων, μικροσκοπίων και τηλεσκοπίων, κ.λπ. Ο άνθρωπος θα θερίσει, κατά τον Bacon, άφθονους καρπούς, όταν χρησιμοποιήσει την επιστήμη για την ανακάλυψη της «ουσίας των πραγμάτων»!

Ο εισηγητής της επαγωγικής μεθόδου στην επιστήμη ήταν ταυτόχρονα χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της ωφελιμιστικής αντίληψης που χαρακτήριζε την περίοδο της πρωταρχικής κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Η τεχνοκρατική ουτοπία του Bacon αποβλέπει φυσικά στην καθολική ευδαιμονία. Ωστόσο, αποσυνδέοντας το πρόβλημα των παραγωγικών δυνάμεων από την ολότητα του τρόπου παραγωγής ο Bacon γίνεται πρόδρομος των νεώτερων τεχνοκρατικών ουτοπιών. Οι ουτοπίες αυτές, παραβλέποντας τις εγγενείς αντιφάσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, προφητεύουν την καθολική ευδαιμονία με βάση και μόνο την τεχνική πρόοδο ή, αντίστροφα, μπροστά στις σημερινές δυσκολίες διαγράφουν μια ζοφερή προοπτική για την ανθρωπότητα, αποσυνδέοντας πάντα το πρόβλημα των παραγωγικών δυνάμεων από τις παραγωγικές σχέσεις.

Η *Νέα Ατλαντίδα* έχει ορισμένα στοιχεία σοσιαλιστικής ουτοπίας. Κυρίως όμως προσιωνίζεται ένα είδος κρατικού καπιταλισμού με μυστικιστικό - κοσμοθεωρητικό περίβλημα: «Κράτος που ζει στην αγκαλιά του θεού». «Ζούμε στην αγκαλιά του θεού σαν ένα κράτος σχεδόν άγνωστο». Αλλά οι σοφοί αυτού του κράτους, το εμπόριό του, οι «κατάσκοποι» που στέλνει σ' όλο τον κόσμο για να συλλέξουν τεχνικές πληροφορίες, η ύπαρξη κρατικών μυστικών κ.λπ., τεκμηριώνουν την άποψη ότι παρ' όλες τις εξιδανικεύσεις, η ουτοπία του Bacon είναι ο πρόδρομος της ιδεολογίας του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού²⁵.

Ο αναπτυσσόμενος καπιταλισμός παράγει και αυτός ουτοπίες. Οι τεχνοκρατικές ουτοπίες αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η έννοια της *ανασυγκρότησης*, αναγκαία τότε σ' ένα κόσμο γεμάτο από ερείτια, έδωσε βαθμιαία τη θέση της στην έννοια της *ανάπτυξης*. Αλλά η ιδεολογία της ανάπτυξης, ενώ εκφράζει μια τάση και μια ανάγκη σύμφυτη με τις ανθρώπινες κοινωνίες, έχει μυστικοποιηθεί από τους ιδεολόγους του καπιταλισμού. Πράγματι, δεν πρόκειται για την ανάπτυξη γενικά αλλά για την *κεφαλαιοκρατική* ανάπτυξη στην περίοδο του μονοπωλιακού και πολυεθνικού καπιταλισμού. Κατά συνέπεια, η ανάπτυξη δεν ταυτίζεται με το άλλο ιδεολόγημα της αστικής σκέψης: την *πρόοδο*. Πρόκειται για μια διαδικασία η οποία οδηγεί στην υποβάθμιση και στην καταστροφή των δύο μόνιμων πηγών του πλούτου: της γης και της εργατικής δύναμης. Αλλά αυτό το χαρακτηριστήρα της ανάπτυξης δεν τον αντιλαμβάνονται οι προπαγανδιστές της, ακόμα κι αυτοί «που διάβασαν Marx», ο οποίος είχε αναλύσει στην εποχή του τις συνέπειες της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης. Η ανάπτυξη δε λύνει. Βαθαίνει τις αντιθέσεις του καπιταλισμού, αντίθετα με τις προοπτικές των τεχνοκρατικών ουτοπιών²⁶.

Συγγενική είναι και η ουτοπία που βλέπει την ιστορική κίνηση σαν μια διαδικασία ολοκλήρωσης της κεφαλαιοκρατικής - εμπορευματοτικής κοινωνίας. Στην κοινωνία αυτή τα πάντα θα έχουν εμπορευματοποιηθεί. Ιδεολογίες, πολιτική, φιλοσοφία θα έχουν ατονήσει ή εξαφανισθεί κάτω από την κυριαρχία της οικονομικής διάστα-

σης του ανθρώπου. Η αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία θα είναι η πολιτική έκφραση αυτού του κόσμου, όπου θα έχουν εξαφανισθεί οι ταξικές αντιθέσεις, οι αντιθέσεις αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων χωρών και στον οποίο μοναδικό νόημα της ζωής θα είναι η παραγωγή και η κατανάλωση υλικών αγαθών. Ο Φουκιάγια διατύπωσε ολοκληρωμένα αυτή την ουτοπία.

3δ) Γενικές παρατηρήσεις

Οι ουτοπίες της Αναγέννησης είναι προ-θεωρητικές συλλήψεις ενός κόσμου που αναδύεται μέσα από την κατάρρευση της μεσαιωνικής φεουδαρχίας. Είναι οι πρώτες, ανώριμες μορφές συνείδησης των επιδιώξεων και του ρόλου της αστικής τάξης. Ο ιστορικός τους ρόλος ήταν συνολικά θετικός: ανέλυσαν κριτικά τις αντιφάσεις και τα αδιέξοδα της φεουδαρχικής κοινωνίας και συνέβαλαν στη συνειδητοποίηση της χρησιμότητας της επιστήμης, της τεχνικής, των γραμμάτων και των τεχνών, άρα στην ανάπτυξη των νέων παραγωγικών δυνάμεων.

Στο πολιτικό εποικοδόμημα οι αστικές ουτοπίες αποτελούν την άρνηση του θεσμού της κληρονομικής βασιλείας. Έκαναν ανελέητη κριτική των ευγενών και του ιερατείου, έδειξαν τον παρασιτικό ρόλο τους και την καταδίκη τους από την ιστορία. Συχνά άλλωστε χρησιμοποίησαν την ειρωνεία και τον πλάγιο λόγο για να αποφύγουν τις διώξεις, ή προφασίστηκαν ότι η κριτική τους αφορούσε κάποια φανταστική πολιτεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Έρασμος βάζει τη Μωρία να σαρκάζει τα προνόμια, την υποκρισία, την αθλιότητα και τη βλακεία των συνανθρώπων του, αλλά προπαντός των προνομούχων της εποχής του.

Μέσα από τα ουτοπικά σχέδιασμάτα αυτής της περιόδου αρχίζει να διαφαίνεται η αστική αντίληψη της ελευθερίας και ευρύτερα η αντίληψη του ανθρώπου ως ανθρώπου-αστού. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αστικές ουτοπίες αποτελούν τον πρόδρομο των αστικών επαναστατικών θεωριών, που θα κορυφώνονταν με το έργο του γαλλικού Διαφωτισμού. Οι ουτοπίες αυτές ξεπέρασαν το μυστικισμό (και το φανατισμό) του Καλβίνου και του Λούθηρου. Ωστόσο, ήταν ακόμα νωρίς για να φτάσουν στην ωριμότητα των αντιλήψεων του Μοντεσκιέ, του Βολταίρου, του Ρουσσώ ή του Ντιντερό.

4. Η σοσιαλιστική ουτοπία

Οι σοσιαλιστικές ουτοπίες εμφανίστηκαν τρεις αιώνες μετά την Ουτοπία του Μογus. Ορισμένες από τις εξελίξεις που είχαν προβλέψει οι πρώτοι ουτοπικοί είχαν στο μεταξύ πραγματοποιηθεί. Οι εμπορευματικές σχέσεις παραγωγής είχαν ευνοήσει την ανάπτυξη των επιστημών και της τέχνης και η ανάπτυξη της νέας τεχνικής επαναστατικοποιούσε συνεχώς τις νέες παραγωγικές δυνάμεις. Παράλληλα με την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είχε ωριμάσει και

το πολιτικό και το ιδεολογικό εποικοδόμημα της αστικής τάξης.

Η ανάπτυξη των αστικών-βιομηχανικών κοινωνιών συνδέθηκε οργανικά με την ανάπτυξη της εργατικής τάξης. Αλλά το νεώτερο προλεταριάτο δεν κατείχε προνομίως θέση στο νέο σύστημα των παραγωγικών σχέσεων. Το αντίθετο. Δεν ήταν κάτοχος μέσων παραγωγής, επιστημονικών γνώσεων και μεθόδων διοίκησης. Αντικειμενικά λοιπόν θα έπρεπε να αποβλέπει στην κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής. Ωστόσο, η ανάγκη αυτή δεν ήταν δυνατό να γίνει συνειδητή από αυτή την τάξη με κάποιο αυτόματο τρόπο. Η πρώτη μορφή θεωρητικής σύλληψης του ιστορικού ρόλου της εργατικής τάξης ήταν πάλι η ουτοπία. Και για άλλη μια φορά η νέα ουτοπία, η σοσιαλιστική, θα ήταν ο πρόδρομος της σοσιαλιστικής θεωρίας.

Υπάρχει μια δεσποζουσα αστική αντίληψη για την πρόοδο. Η αντίληψη αυτή είναι γραμμική: η επιστημονική-τεχνική πρόοδος οδηγεί στην ανάπτυξη της παραγωγικότητας και της παραγωγής και η ανάπτυξη της παραγωγής στην καθολική ευδαιμονία. Η κοινωνία της αφθονίας θα ήταν η ουτοπική κατάληξη αυτής της προοδευτικής διαδικασίας. Στο επίπεδο των θεσμών η αστική εποχή θα πραγμάτωνε τον ορθό Λόγο και το Κράτος Δικαίου. Η πενία των λαϊκών στρωμάτων, η αποικιοκρατία, οι παγκόσμιοι πόλεμοι και οι ανταγωνισμοί των αστικών κοινωνιών διέψευσαν τον κρώμο αστικό επιστημονισμό και τις κοινωνικές προεκτάσεις του.

Οι ιδεολόγοι της ανερχόμενης τάξης είδαν αναπόφευκτα την πραγματικότητα από την οπτική της αστικής τάξης. Φυσιολογικά συνεπώς αποσυνέδεσαν τις παραγωγικές δυνάμεις από τις παραγωγικές σχέσεις, δηλαδή από το σύνολο των αναθέσεων που χαρακτηρίζουν ένα συγκεκριμένο σχηματισμό. Ο μαρξισμός, αντίθετα, θα ανέλυε το γίνεσθαι των κοινωνιών λαμβάνοντας υπόψη του τη διαλεκτική ενότητα παραγωγικές δυνάμεις - παραγωγικές σχέσεις. Αλλά πριν από τη σοσιαλιστική θεωρία υπήρξε η σοσιαλιστική ουτοπία.

Η αστική τάξη, γράφει ο Engels, στον αγώνα της εναντίον των ευγενών παρουσιάζεται ως αντιπρόσωπος των διάφορων τμημάτων των εργαζομένων. Ωστόσο, από τη γέννησή της η αστική τάξη ήταν μπολιασμένη με το αντίθετό της. Οι κεφαλαιοκράτες δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς τους μισθωτούς εργάτες. Η αντίθεση αυτή εκδηλώθηκε ακόμα και στην περίοδο των αγώνων εναντίον των ευγενών. Ήδη, σε κείνη την περίοδο εμφανίστηκαν μια σειρά αυτόνομα ταξικά κινήματα, πρόδρομοι των αγώνων του νεώτερου προλεταριάτου.

Έτσι, συνεχίζει ο Engels, κατά τη διάρκεια της μεταρρύθμισης και του πολέμου των χωρικών στη Γερμανία εμφανίστηκε το κίνημα του Th. Munzer και το κίνημα των αναβαπτιστών, το κίνημα των εξισωτικών κατά την αγγλική επανάσταση και το κίνημα του Babeuf, κατά τη γαλλική. «Παράλληλα με τις ένοπλες εξεγέρσεις μας τάξης που δεν είχε ακόμα αναπτυχθεί, έκαναν την εμφάνισή τους και οι αντίστοιχες πρώτες θεωρητικές εκδηλώσεις: τα ουτοπικά σχεδιάσματα ιδανικών κοινωνικών συνθηκών κατά το 16ο και το 17ο αιώνα και οι ανοιχτά κομμουνιστικές θεωρίες του 18ου αιώνα (Morelly και Malby). Η αξίωση για ισότητα δεν περιοριζόταν τώρα πια στα πολιτικά δικαιώματα. Επεκτεινόταν και στις κοινωνικές συνθήκες των ατόμων. Τώρα πια δεν επρόκειτο απλά για την κατάργηση των ταξικών προνο-

μίων, αλλά για την κατάργηση των ιδίων των τάξεων»²⁷.

Πράγματι, πριν από τους ουτοπικούς σοσιαλιστές υπήρξαν κομμουνιστικές, αναρχικές, εξισωτικές ουτοπίες, οι οποίες επηρέασαν τους μεταγενέστερους ουτοπικούς αλλά και τον Marx και τον Engels. Είναι αδύνατο να γίνει έστω και απλή αναφορά σε όλους τους ουτοπικούς αυτής της περιόδου. Θα σημειώσω μόνο τρεις από τους πιο γνωστούς. Ο Malby (Gabriel Bouniot de Malby, 1709-1785) θεωρούσε την ατομική ιδιοκτησία αίτιο της κοινωνικής αβλιότητας. Στην εξισωτική ουτοπία του πρόβλεπε την κοινότητα των αγαθών και την ισότητα των όρων της ανθρώπινης ύπαρξης. Αν και ιερωμένος (αβάς) απέκρουε το χριστιανικό δόγμα. Στην εξισωτική πολιτεία οι άνθρωποι θα λάτρευαν το ανώτατο Ον. Η ουτοπία του Malby απέβλεπε σε μια μελλοντική εξισωτική πολιτεία. Το ίδιο και η Ουτοπία του Morelly (*La Basiliade, Le Code de la Nature*). Κατά τον Morelly οι άνθρωποι από τη φύση τους είναι καλοί και προικισμένοι με αισθήματα κοινωνικότητας. Ο Morelly πρότεινε την κατάργηση της ιδιοκτησίας. Η απουσία ιδιοκτησίας θα έκανε το λαό ευτυχή. Ο λαός θα ζούσε ευτυχισμένος με τα απλά αγροτικά έθιμα. Στην ιδανική αυτή πολιτεία τα πάντα θα ήταν κοινά, ακόμα και οι γυναίκες. Με την εξαφάνιση της ιδιοκτησίας, οι άνθρωποι θα ξανάβρισκαν τη φυσική τους καλωσύνη και αρετή. Αλλά φυσικά ο Morelly είχε συνείδηση ότι «θα ήταν δύσκολο να πραγματοποιηθεί στις μέρες μας μια παρόμοια δημοκρατία». Τέλος, θα πρέπει να αναφέρουμε την κομμουνιστική ουτοπία του επαναστάτη Μπαμντέφ ή Γκράκχου (1760-1797), ο οποίος συνωμότησε εναντίον του Γαλλικού Διευθυντηρίου και αυτοκτόνησε προτού τον εκτελέσουν²⁸.

Στις αρχές του 19ου αιώνα εμφανίστηκαν οι πρώτοι ουτοπικοί σοσιαλιστές. Πρώτος ο Saint-Simon (1760-1825), στον οποίο χρωστάμε τη θέση: *από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με την εργασία του*. Μετά ο Robert Owen (1771-1855) που, από το 1800 ως το 1829, εφάρμοσε στη βιομηχανία του New Lanark της Σκωτίας –που απασχολούσε 2500 άτομα– ένα είδος σοσιαλιστικού συνεταιρισμού. Και τέλος ο Charles Fourier (1773-1837). Το 1802 δημοσιεύτηκαν τα *Γράμματα από τη Γενεύη* του Saint - Simon και το 1808 το πρώτο βιβλίο του Fourier²⁹. Οι τρεις πρώτοι ουτοπικοί σοσιαλιστές ήταν οι πρόδρομοι των σοσιαλιστικών ιδεών. Κατά τον Engels, οι ουτοπιστές είναι για το νεώτερο σοσιαλισμό ό,τι ήταν οι φυσικοί φιλόσοφοι για τις φυσικές επιστήμες.

Ο Saint - Simon έθεσε ως βάση της κοινωνικής ζωής την αρχή ότι όλοι οι άνθρωποι πρέπει να εργάζονται. Συλλαμβάνοντας σε προδρομική μορφή τη μαρξιστική αντίληψη για την κατάργηση του κράτους, υποστήριξε ότι η πολιτική διακυβέρνηση των ανθρώπων πρέπει να δώσει τη θέση της σε μια διαχείριση των πραγμάτων και της διαδικασίας της παραγωγής. Στις αντιλήψεις του Saint - Simon, και ειδικά σε ό,τι αφορά την κατάργηση του κράτους, βλέπουμε την ανάμνηση του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος που επιβίωνε ακόμα σε πολλές περιοχές της Ευρώπης.

Ο Robert Owen, όπως σημειώσαμε, δεν αρκέστηκε στη θεωρία. Έβαλε σε πράξη τις αντιλήψεις του, με αποτέλεσμα να μετατρέψει μια κοινωνία που στο μεγαλύτερο μέρος παρουσίαζε ηθικό ξέπλεομό «σε μια τέλεια κοινότητα - πρότυπο, στην

οποία ήταν άγνωστες, η μέθη, η αστυνομία, οι δίκες, η κοινωνική βοήθεια και η ανάγκη για αγαθοεργία»³⁰. Ο Owen πρότεινε επίσης την εξάλειψη της αθλιότητας στην Ιρλανδία, με τη βοήθεια κομμουνιστικών κοινοτήτων.

Ο Fourier τέλος, κατά τον Engels, χειριζόταν τη διαλεκτική με την ίδια μαεστρία με το σύγχρονό του Hegel.

Οι ουτοπικοί σοσιαλιστές πήραν τα σπέρματα των σοσιαλιστικών ιδεών που υπήρχαν στους πρώτους κομμουνιστές - μαχητές της αντιφεουδαρχικής επανάστασης, τα ανέπτυξαν και έκαναν μια διαβρωτική κριτική της αστικής κοινωνίας³¹. Οι ιδέες τους όχι μόνο αποτέλεσαν μια από τις προϋποθέσεις της μαρξιστικής θεωρίας, αλλά και δέσποσαν στις σοσιαλιστικές αντιλήψεις του 19ου αιώνα. Επίσης, οι ιδέες και οι αγώνες τους συνέβαλαν στη βελτίωση των συνθηκών ζωής της εργατικής τάξης. Ιδιαίτερη αξία είχε το πείραμα του Owen, όπου ίση εργασία ήταν υποχρεωτική για όλους ανάλογα με την ηλικία, και όλοι είχαν ίσα δικαιώματα στα προϊόντα. Επίσης, το 1819, μετά από προσπάθειες 5 χρόνων, ο Owen μπόρεσε να πετύχει τον πρώτο νόμο που περιόριζε την εργασία των γυναικών και των παιδιών στα εργοστάσια³².

Ωστόσο, οι πρώτες αυτές μορφές σοσιαλιστικής θεωρίας ήταν ουτοπικές, επειδή δεν προέκυπταν από την επιστημονική ανάλυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. (Η ανάλυση αυτή θα γινόταν ο στόχος του *Κεφαλαίου*.) Έτσι, όπως γράφει πάλι ο Engels, «ο σοσιαλισμός για τους ουτοπικούς είναι η έκφραση της απόλυτης ελευθερίας, του απόλυτου λόγου και της απόλυτης δικαιοσύνης, και είναι αρκετό να τον ανακαλύψουμε, για να κατακτήσει τον κόσμο»³³. Οι σοσιαλιστικές ουτοπίες δεν ξεπερνούσαν εν τέλει τα όρια του αστικού ρασιοναλισμού, έστω και αν η κοινωνιολογική συνιστώσα τους ήταν αντικαπιταλιστική.

Όσο πιο λεπτομερειακά ήταν επεξεργασμένη η σοσιαλιστική ουτοπία, τόσο περισσότερο ήταν ανεδαφική και μη λειτουργική. Αντίθετα, ο ρόλος της σοσιαλιστικής θεωρίας, κατά τον Engels, δεν είναι να δώσει ένα τέλει πρότυπο της μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας, αλλά να αναλύσει τις αντιθέσεις και τη δυναμική που οδηγούν από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία στη σοσιαλιστική. Γι' αυτό οι Marx και Engels δεν περιέγραψαν τη μελλοντική σοσιαλιστική πολιτεία. Προσδιόρισαν μόνο τα βασικά χαρακτηριστικά, δηλαδή τους γενικούς νόμους της επαναστατικής αλλαγής, την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, το χαρακτήρα και την απονέκρωση του κράτους κ.λπ.

Η ουτοπία εμφανίζεται σε μια φάση της εξέλιξης ενός κοινωνικού σχηματισμού όπου οι ενδογενείς αντιθέσεις του δεν έχουν οξυνθεί στο έπακρο και όπου δεν υπάρχουν οι ανακείμενες προϋποθέσεις για το ξεπέρασμά τους. «Όσο αυτός ο τρόπος παραγωγής», γράφει ο Engels, «παράμενει κανονικός για την κοινωνία, υπάρχει μια γενική συγκατάθεση ως προς την κατανομή και αν ακόμα αρχίζουν να διατυπώνονται αντιρρήσεις, αυτές προέρχονται από την ίδια την κυρίαρχη τάξη (Saint - Simon, Fourier, Owen) και στην αρχή δε βρίσκουν ανταπόκριση στις υπό εκμετάλλευση μάζες». Αντίθετα, «όταν ο εν λόγω τρόπος παραγωγής έχει ήδη διανύσει ένα σημαντικό μέρος από τη φάση της παρακμής του, όταν έχει πια ζήσει τη

μοσή μέρα του, όταν οι όροι της ύπαρξής του έχουν ήδη εξαφανιστεί σε μεγάλο βαθμό και ο διάδοχός του χτυπά ήδη την πόρτα, μόνο σ' αυτή τη φάση η αδιάκοπα αυξανόμενη ανισότητα στην κατανομή εμφανίζεται άδικη»³⁴. Βέβαια, η ιστορία του αιώνα μας έδειξε ότι σοσιαλιστικές επαναστάσεις μπορούν να γίνουν και σε υπανάπτυκτες χώρες. Επίσης έδειξε ότι, παρά την «ωρίμανση» του καπιταλισμού, το προλεταριάτο δε «χτύπησε την πόρτα» του. Η πορεία της ιστορίας είναι πιο περίπλοκη και αντιφατική απ' ότι μπορεί να εμφανίζεται στα ιστορικά σχεδιάσματα.

Η μαρξιστική θεωρία διατυπώθηκε σε μια εποχή όπου είχαν ωριμάσει οι αντιθέσεις της κεφαλαιοκρατικής-εμπορευματικής παραγωγής. Γι' αυτό η θεωρία του Μαρξ θεωρείται επιστημονική και όχι ουτοπική. Όπως γράφει ο J. Lacroix: «Ο μαρξισμός δεν έχει τίποτα το ουτοπικό (...). Αν, όπως ειπώθηκε, ο Μαρξ είναι ο μεγαλύτερος θεωρητικός του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, του οποίου εφεύρε την έννοια, ανάλυσε τη λειτουργία και πρόβλεψε το τραγικό τέλος - ο Μαρξ δεν περιέγραψε ποτέ καμιά σοσιαλιστική πολιτεία. Σε αντίθεση με το πνεύμα της ουτοπίας που είναι αναρχικό, επειδή προκύπτει από μια ατομιστική αντίδραση κατά της κοινωνικής κατάστασης, και ταυτόχρονα συντηρητικό, επειδή κινείται από ένα ιδανικό που δανειζεται το μεγαλύτερο μέρος των χαρακτηριστικών του από την πραγματικότητα του καιρού του, ο κομμουνισμός είναι ορθολογικός, επιστημονικός»³⁵. Αυτά από ένα χριστιανό³⁶.

Αλλά ο μαρξισμός «δεν έχει τίποτα ουτοπικό»; Ο μαρξισμός πράγματι ξεπέρασε την κατάσταση των ουτοπικών σχεδιασμάτων. Δημιούργησε την επιστήμη της πολιτικής οικονομίας. Ο ιστορικός υλισμός ερμήνευσε για πρώτη φορά το ιστορικό γίνεσθαι. Η θεωρία του σοσιαλισμού, όπως διατυπώθηκε από τους κλασικούς, παρ' όλα τα κενά είχε επιστημονικό χαρακτήρα. Επίσης ο μαρξισμός συνέβαλε σε μια συνεκτική αντίληψη του γίνεσθαι των επιστημών, ανέλυσε την κοινωνική λειτουργία της επιστήμης και επεξεργάστηκε στοιχεία μιας διαλεκτικής επιστημολογίας. Τέλος, η γνωσιοθεωρία και η οντολογία του μαρξισμού, χωρίς να είναι επιστήμη (το status της φιλοσοφίας είναι διαφορετικό από των ειδικών επιστημών), μπορούν να χαρακτηριστούν ως επιστημονικές.

Οι σοσιαλιστικές ουτοπίες είχαν στοιχεία ρεαλιστικά και επιστημονικά. Αντίστοιχα, ο μαρξισμός δεν είναι απαλλαγμένος από ουτοπικά στοιχεία.

Κατ' αρχήν, ο μαρξισμός προέβλεψε τη δυνατότητα μιας μελλοντικής κοινωνίας, μιας κοινωνίας που δεν υπήρχε ακόμα. Όσο λοιπόν και αν στηρίχθηκε στην επιστημονική αντίληψη της κοινωνικής νομοτέλειας, δεν μπόρεσε να αποφύγει τα κενά, τις μονομέρειες και τα ουτοπικά στοιχεία. Συγκεκριμένα:

Στη «μαρξιστική ήττειρο» υπάρχουν κενά ή ατελώς επεξεργασμένες περιοχές, όπως η θεωρία του κράτους (βασικά στη μεταβατική περίοδο του σοσιαλισμού), η ανάλυση των αντιθέσεων στη μεταβατική περίοδο, η διαδικασία κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής, κ.λπ., και από την άλλη διάσπαρτες μόνο σκέψεις σε προβλήματα θεωρίας της τέχνης, γενικές σκέψεις για τη θεωρία των επιστημών, κ.λπ. Επίσης, υπάρχουν μηχανιστικές αντιλήψεις για την ιστορική νομοτέλεια (στοιχεία ιστορικού ντετερμινισμού), για τις σχέσεις βάσης-εποικοδομήματος, στοιχεία αφη-

ρημένου ανθρωπισμού, παρά τις αναλύσεις του *Κεφαλαίου*. Τέλος, στους κλασικούς του μαρξισμού υπάρχουν καθαυτό ουτοπικά στοιχεία που αφορούν κυρίως τη δήθεν απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, την κομμουνιστική κοινωνία που σχεδιάζεται ως η άρνηση αλλά ταυτόχρονα και ως η πραγμάτωση της αστικής κοινωνίας της αφθονίας, ουτοπικά στοιχεία για το χαρακτήρα και το ρόλο της εργατικής τάξης, την άρση των αντιθέσεων στην κομμουνιστική κοινωνία, κ.λπ.

Η μαρξιστική θεωρία συγκροτείται ως έκφραση της ταξικής πάλης και των δυνατοτήτων των ανθρώπινων κοινωνιών. Το ουτοπικό στοιχείο είναι αναπόφευκτο στη θεωρία, η οποία ποτέ δεν μπορεί να μετατρέπεται σε «καθαρή επιστήμη».

Το ουτοπικό στοιχείο στο μαρξισμό έχει διπλό χαρακτήρα. Αρνητικό από τη μια και ταυτόχρονα θετικό, με την έννοια ότι η μαρξιστική-επαναστατική σκέψη προχωρεί όχι μόνο πέρα από την υπάρχουσα πραγματικότητα, αλλά και πέρα από τα όρια της θεωρίας, στον ανοιχτό ορίζοντα του μέλλοντος, όπου η φαντασία και η διαίσθηση μπορούν να συλλάβουν δυνατότητες απρόσιτες στην αυστηρά επιστημονική σκέψη.

5. Γενικές παρατηρήσεις

Η ουτοπία γεννιέται από το αδιέξοδο μιας κοινωνίας ή εκφράζει την ανωριμότητα των όρων για τον επαναστατικό μετασχηματισμό της. Η ουτοπία συχνά προλαμβάνει την ιστορία. Γι' αυτό περικλείνει –εκτός από τις καθαρά φανταστικές κατασκευές– έναν πυρήνα αλήθειας, χωρίς να αποκτά το status επιστημονικής θεωρίας.

Πράγματι, οι έννοιες, οι κατηγορίες και οι αναλύσεις της ουτοπίας, δεν είναι αυστηρά επιστημονικές. Η ουτοπία απευθύνεται όχι μόνο στη λογική, αλλά και στο συναίσθημα και στη φαντασία. Γι' αυτό θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε ιδεολογική μορφή όπου δεσπόζει, ή έστω παίζει σημαντικό ρόλο το φαντασιακό και το συγκινησιακό στοιχείο. Γι' αυτό επίσης ο ρόλος της ουτοπίας είναι περισσότερο κοινωνικοπρακτικός παρά γνωστικός: ο ουτοπιστής εξεγείρεται εναντίον αυτού που υπάρχει και υποδεικνύει δυνατότητες υπέρβασης εκεί όπου η ψυχρή λογική δε βλέπει διέξοδο. Αυτή είναι η δύναμη και η αδυναμία της ουτοπίας: να ξεπερνά τη στενότητα του ρασιοναλισμού και να σχεδιάζει ένα «μη τόπο», που ωστόσο θα γίνει κάποτε ο τόπος όπου θα ζήσουν και θα δημιουργήσουν οι άνθρωποι και ταυτόχρονα να είναι «καταδικασμένη» να γεννήσει την άρνησή της –τη θεωρία– που θα είναι η κατάφαση και η ιστορική της δικαίωση.

Η ουτοπία στις καλύτερες στιγμές διαγράφει προοπτικές, εισδύοντας εκεί όπου αδυνατεί να φτάσει η θετικίζουσα επιστήμη: η δημιουργική της φαντασία αποδεικνύεται ανώτερη από τη «θετική» γνώση. Η ουτοπία, απ' αυτή την άποψη, παρουσιάζει κάποιες αναλογίες με την προφητεία. Ωστόσο, η διαφορά τους είναι ουσιαστική: Η προφητεία αντλεί τη δύναμη και το κύρος της από κάποια υπερβατική αρχή και προβλέπει την επέμβασή της στα εγκράδια, ενώ η ουτοπία επιχειρεί να οικο-

δομήσει έναν κόσμο με βάση τις δυνατότητες του ανθρώπου. Παρ' όλα αυτά, η αντίθεση δεν είναι τυπική: Συχνά η ουτοπία προϋποθέτει την υπερβατική αρχή και καταφεύγει σ' αυτή. Αντίστροφα, η προφητεία αφορά τον κόσμο και είναι γέννημα των αντιθέσεων του. Άλλωστε και η λειτουργία της προφητείας είναι βασικά κοινωνικο-πρακτική, και οι προφύτες ήταν – με τον τρόπο τους – κοινωνικοί παράγοντες και ηγέτες λαών. Ο πολιτικός ρεαλισμός των προφητών είναι γνωστός, και το πάθος τους ήταν συνήθως εγκόσμιο και υποταγμένο στο όραμα της ευτυχίας (και της σωτηρίας) των λαών τους.

«Ένας κοινωνικός σχηματισμός» – γράφει ο Μαρκ – «δεν εξαφανίζεται ποτέ, πριν αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που μπορεί να περιλάβει, και ποτέ δεν αντικαθίστανται από νέες και ανώτερες σχέσεις παραγωγής, προτού δημιουργηθούν, στο εσωτερικό της παλιάς κοινωνίας, οι υλικές συνθήκες αυτών των σχέσεων. Γι' αυτό το λόγο η ανθρωπότητα δεν θέτει ποτέ παρά μόνο προβλήματα που μπορεί να λύσει, γιατί αν κοιτάξουμε από πιο κοντά, θα δούμε ότι το ίδιο πρόβλημα δεν ανακύπτει παρά μόνο εκεί όπου οι υλικοί όροι για την επίλυσή του υπάρχουν ήδη ή, τουλάχιστον, βρίσκονται στην πορεία της πραγμάτωσής τους»⁷⁷. Εδώ ο Μαρκ τονίζει τη θεμελιική αντίθεση: την αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων - παραγωγικών σχέσεων. Ωστόσο, την ανάθεση αυτή δεν πρέπει να τη δούμε γυμνή, αλλά στη λειτουργία της στο πλέγμα των αντιθέσεων του κάθε συγκεκριμένου σχηματισμού. Ανεξάρτητα όμως απ' αυτό, το παραπάνω χωρίο προσδιορίζει τόσο τις κοινωνικές όσο και τις γνωσιολογικές ρίζες της ουτοπίας. Πριν από την ωρίμανση των αντιθέσεων του κοινωνικού σχηματισμού, τα πρωτεία κατέχει η ουτοπία ως όραμα μελλοντικών δυνατοτήτων. Αλλά η ουτοπία είναι έκφραση συγκεκριμένων συνθηκών και περιέχει κάποιο ορθολογικό πυρήνα. Αντίστοιχα, η επιστήμη που θα τη διαδεχτεί περιέχει αναπόφευκτα ουτοπικά στοιχεία εφόσον σχεδιάζει το μέλλον – έναν τόπο που δεν υπάρχει πάνω στη γη.

Από την προηγούμενη ανάλυση διαφαίνεται ο φιλοσοφικός καθώς και ο πολιτικός ρόλος της ουτοπίας. Γιατί πράγματι, όπως γράφει ο Gramsci, η ουτοπία έχει φιλοσοφική αξία, επειδή έχει πολιτική αξία και κάθε πολιτική είναι έμμεσα φιλοσοφία, έστω και σε κατάσταση αποστασιαστική ή απλού ξεκινήματος⁷⁸.

Η ουτοπία διαβλέπει και σχεδιάζει το μέλλον. Από αυτή την πλευρά προσεγγίζει τη φιλοσοφία. Ταυτόχρονα η ουτοπία απολιτοποιεί τις δυνατότητες του μέλλοντος. Τις απογυμνώνει λιγότερο ή περισσότερο από τις συγκεκριμένες αναφάσεις και τις νομοτελείες τους. Από αυτή την άποψη η ουτοπία είναι μορφή ιδεολογίας. Αλλά και η ίδια η φιλοσοφία μπορεί να μεταπέσει σε ουτοπία, αν θελήσει να διαφύγει από το συγκεκριμένο χώρο των αντιθέσεων και να βεβαιώσει «έναν κόσμο όπου θα έχουν εξαφανιστεί οι αντιθέσεις» (Gramsci)⁷⁹.

Ο ρόλος της ουτοπίας είναι βασικά κοινωνικο-πρακτικός. «Συχνά η ουτοπία», γράφει ο J. D'Hondt, «λειτουργεί σαν ηρεμιστική ιδεολογία: ενώ εμείς ονειρευόμαστε, τα πράγματα προχωρούν. Ωστόσο, δεν αντικαθιστά πάντα το όπιο. Συμβαίνει να είναι τονωτική»⁸⁰. Οι ιδεολογίες για τις οποίες μιλήσαμε έπαιξαν γενικά το ρόλο «τονωτικού».

Κατά τον Mannheim, υπάρχει μια αντίφαση ανάμεσα στην ιδεολογία, η οποία είναι στραμμένη προς το παρελθόν και ασκεί μια συντηρητική κοινωνική λειτουργία, και στην ουτοπία, η οποία, όντας στραμμένη προς το μέλλον, ασκεί μια επαναστατική λειτουργία¹. Θα ήταν δύσκολο να δεχτεί κανείς αυτή την απολυτοποιημένη αντίφαση. Επειδή υπάρχουν ιδεολογίες στραμμένες προς το παρελθόν και μολταυτά έχουν προοδευτικό χαρακτήρα, όπως και ιδεολογίες στραμμένες στο μέλλον και όμως συντηρητικές, όπως, π.χ., οι σημερινές τεχνοκρατικές ουτοπίες. Αν ορίσουμε την ιδεολογία ως τη συνολική αντίληψη μιας κοινωνικής ομάδας² για τον κόσμο, και αν δεχτούμε ότι ο ρόλος της ιδεολογίας είναι βασικά κοινωνικο-πρακτικός τότε, η ουτοπία δεν είναι παρά συγκεκριμένη –και ιστορικά καθορισμένη– μορφή ιδεολογίας.

Αναφερόμενος στον εξωλογικό στοχασμό που αναπτύσσεται σε μεταβατικές εποχές ο Α. Μπαγιόνας γράφει ότι στο στοχασμό αυτό μπορεί να ενταχθεί η ουτοπική σκέψη και ο αναρχισμός του 19ου αιώνα. «Ο στοχασμός αυτός» –συνεχίζει– «μπορεί να θεωρηθεί σαν μια φανταστική ή συγκινησιακή σύλληψη μιας αντικειμενικής ιστορικής ανάγκης. Η σύλληψη αυτή προετοιμάζει την ορθολογική αντίληψη που αναπτύσσουν για την εποχή τους κοινωνικές κατηγορίες, όταν έχουν τη δυνατότητα και παίρνουν την ευθύνη να πραγματοποιήσουν τις αναπόφευκτες ιστορικές αλλαγές»³. Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός «εξωλογικός» δεν ανταποκρίνεται ίσως σε μορφές σκέψης που περιέχουν όχι μόνο έναν ορθολογικό πυρήνα αλλά και πλήθος επιμέρους συγκεκριμένες αλήθειες, και που αποτελούν προδρομικές μορφές της θεωρίας.

Υπάρχει μια αμφοτερόπλευρη γενετική σχέση ανάμεσα στην οικονομική βάση και στο ιδεολογικό εποικοδόμημα των κοινωνιών. Η ιδεολογία μπορεί να είναι η φρενακιωμένη συνείδηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Μπορεί ωστόσο να είναι μια βασικά επιστημονική σύλληψη των κύριων χαρακτηριστικών της, οπότε μπορεί να ασκήσει προοδευτική λειτουργία. Αντίστοιχα, η ουτοπία, μορφή ιδεολογίας, μπορεί να είναι στείρα εξιδανίκευση του παρελθόντος, ή, ακόμα χειρότερο, φανταστική κατασκευή που αποβλέπει στη συντήρηση του παρόντος. Ακραία περίπτωση τέτοιας ουτοπίας υπήρξε η ουτοπία του ναζισμού με τους κοσμοκρατορικούς οραματισμούς της. Στις μέρες μας επίσης, όπως σημειώθηκε ήδη, είναι διαδεδομένες διάφορες τεχνοκρατικές ουτοπίες, που επικαλύπτουν τις πραγματικές αντιθέσεις του καπιταλισμού. Αντίστροφα, ως πρώτο μόρφωμα των δυνατοτήτων μιας κοινωνίας, η ουτοπία μπορεί να ασκήσει μια θετική πολιτική λειτουργία: να γίνει καταλύτης του κοινωνικού γίγνεσθαι.

Οι ουτοπικές θεωρίες δε διείσδυσαν –τις περισσότερες φορές– στα λαϊκά στρώματα, και περιορίστηκαν στους κύκλους των διανοουμένων. Αυτό δε μειώνει τον πολιτικό ρόλο της ουτοπίας ως κριτικής του παρόντος και σχεδιάσματος του μέλλοντος. Οι προοδευτικές ουτοπίες συνέβαλαν πάντοτε στη συνειδητοποίηση των δυνατοτήτων μιας κοινωνίας. Απ' αυτή την άποψη απέτελεσαν –και αποτελούν– ενεργητικό παράγοντα στη διαδικασία της απελευθέρωσης του ανθρώπινου γένους από τις ταξικές δουλείες.

6. Πρέπει να ονειρευόμαστε (Λένιν)

Πολλοί στοχαστές κηρύσσουν σήμερα το θάνατο των ιδεολογιών και φυσικά της ουτοπίας. Η τεχνοκρατική, θετικίζουσα σκέψη, αποβλέπει σε μια κοινωνία κατ' εξοχήν ορθολογική - και αντιιδεολογική. Αλλά, στην εποχή μας με τους πλανητικούς ανταγωνισμούς η ιδεολογία είναι οργανικός παράγοντας της κοινωνικής εξέλιξης, και οι ανταφάσεις του κοινωνικού γίνεσθαι εκτρέφουν νέες μορφές ουτοπίας. Μια γιγαντιαία ουτοπία είναι και η τεχνοκρατική, ακριβώς αυτή που φαντάζεται πως θα εξαφανίσει τις ιδεολογίες και τις ουτοπίες. Οι ιδεολογίες του «τέλους της ιστορίας», της ελευσης μας παγκόσμιας κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, όπου θα έχει εκλείψει η ιδεολογία και όπου θα κυριαρχούν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, οι αναπτυξιακές ουτοπίες, που δε βλέπουν πέρα από τον ορίζοντα του καπιταλισμού, όλες αυτές είναι αντιδραστικές ουτοπίες, οι οποίες βλέπουν το μέλλον μέσα από τα παραμορφωτικά γυαλιά της αστικής ιδεολογίας.

Η τεχνοκρατική ουτοπία οραματίζεται τη λύση των κοινωνικών αντιθέσεων μέσα από μια διαδικασία ορθολογικοποίησης της ανάπτυξης και «κανονικοποίησης» της κοινωνικής ζωής. Οι τεχνοκρατικές ουτοπίες αποτελούν, από αυτή την άποψη, μια όψιμη και έκπτωτη μορφή του κλασικού επιστημονισμού. Η ιδεολογία αυτή εκφράζει τον τρόπο θεώρησης των κοινωνικών φαινομένων από το στρώμα των τεχνοκρατών. Αλλά, παρά τη διάδοσή της από τον τύπο και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, δεν μπορεί να γίνει οργανική ιδεολογία, επειδή η λύση των σημερινών προβλημάτων δεν είναι τεχνολογική αλλά κοινωνική και πολιτική: δε βρίσκεται στα πλαίσια ενός υπερανπτυγμένου και «ορθολογικού» καπιταλισμού, ο οποίος εξάλλου είναι ορθολογικός στην κλίμακα της παραγωγικής μονάδας, προκειμένου να μεγιστοποιήσει την παραγωγή υπεραξίας, και ανορθολογικός τόσο σε εθνική όσο και σε παγκόσμια κλίμακα.

Δε θα ασχοληθούμε εδώ με τις ουτοπίες, οι οποίες παρ' όλες τις ιδιομορφίες τους, αποτελούν σε τελευταία ανάλυση εκφράσεις της αστικής ιδεολογίας. Αντίθετα, θα ήταν ενδιαφέρον να σκιαγραφήσουμε ορισμένες όψεις των κινήματων αμφισβήτησης που αναπτύχθηκαν τα τελευταία σαράντα χρόνια στο δυτικό κόσμο. Γιατί τα κινήματα αμφισβήτησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής -και ζωής στον καπιταλισμό γενικότερα - παρ' όλο που συχνά διατύπωσαν ουτοπιαστικές αντιλήψεις και κατέληξαν στο αδιέξοδο και στην αποσύνθεση, έθεσαν πραγματικά προβλήματα και σε ορισμένες περιπτώσεις προπορεύτηκαν από τα κόμματα της παραδοσιακής μαρξιστικής Αριστεράς.

«Να είστε ρεαλιστές! Ζητάτε το αδύνατο». Πρόκειται για ένα από τα συνθήματα του Μάη του 1968. Και το σύνθημα αυτό μας θυμίζει τα λόγια του Λένιν: «Πρέπει να ονειρευόμαστε!». Το «όνειρο» του Λένιν εντάσσεται σε μια ρεαλιστική-επιστημονική προοπτική. Τα κινήματα αμφισβήτησης των τελευταίων χρόνων, αντίθετα, περιέχουν πολλά στοιχεία αναρχισμού, υποκειμενισμού και ουτοπίας. Ωστόσο,

ιστορικά τους ανήκει η τιμή ότι ανέδειξαν με οξύτητα ορισμένες αντιφάσεις του υπερανπτυγμένου καπιταλισμού που συσχετίζονται όχι μόνο με την ανεργία, το αστυνομικό κράτος, τους εξοπλισμούς και τον πόλεμο, αλλά και με την καθολικευμένη σιωπηρή καταπίεση, τις εξουσιαστικές σχέσεις, την παραδοσιακή αρνητική και υποκριτική ηθική, την εξουθένωση του ατόμου μέσα στους παραγωγικούς και τους διοικητικούς μηχανισμούς, την καταστροφή του «ανόργανου σώματος» του ανθρώπου από τη βιομηχανική ανάπτυξη και την αλλοτρίωση στις σύγχρονες πόλεις - γκέτο. Απέναντι στη ζοφερή πραγματικότητα του αναπτυγμένου καπιταλισμού και στις αποπροσωποποιητικές τεχνοκρατικές ουτοπίες, τα κινήματα αμφισβήτησης στράφηκαν προς το υποκείμενο, τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, διεκδίκησαν το δικαίωμα στη ζωή, στον έρωτα, στη χαρά και στις προσωπικές σχέσεις. Απορρίπτοντας την τυποποιημένη παραγωγή στα εργοστάσια-κάτεργα (Marx) και τη ζωή στις τιμεντένιες φυλακές των μεγαλουπόλεων, στράφηκαν προς τη φύση και προσπάθησαν να δημιουργήσουν εστίες κοινοβιακής αγροτικής-χειροτεχνικής οικονομίας. Τα πειράματα αυτά σαρώθηκαν κατά κανόνα από τη δύναμη της σύγχρονης καπιταλιστικής τεχνολογίας, αλλά το πρόβλημα της κοινωνικής ζωής, των ήπιων μεθόδων παραγωγής και της επανασύνδεσης του ανθρώπου με τη φύση είχε τεθεί. Συνολικά, παρά τις αφέλειες και τις ακρότητές του, το κίνημα της αμφισβήτησης επανασυνδέθηκε με την πιο αισιόδοξη πείρα και τις πιο αισιόδοξες προοπτικές της ανθρωπότητας. Αρνούμενο την ισοπεδωτική απανθρωπία του καπιταλισμού και την ασκητική παραμόρφωση του μαρξισμού, διεκδίκησε το δικαίωμα στη χαρά και στη ζωή με έναν ενθουσιασμό και με μια αφέλεια που θυμίζει κάτι από την αντίστοιχη στάση απέναντι στη ζωή κατά την περίοδο της Αναγέννησης.

Τα κινήματα αμφισβήτησης των τελευταίων δεκαετιών -οικολογικό, αναρχικό-αντακαπιταλιστικό, κινήματα γυναικών, αντιρατσιστικά κινήματα, κινήματα κατά του πολέμου του Βιετνάμ, κ.λπ.- περιείχαν πολλά στοιχεία μαρξιστικών αντιλήψεων, χωρίς συνολικά να είναι μαρξιστικά. Ωστόσο, σε πολλά ζητήματα προπορεύτηκαν από τα «μαρξιστικά» κόμματα (παράδειγμα, ο Μάης του 1968) και έθεσαν προβλήματα που δεν τα είχε θέσει η παραδοσιακή αριστερά. Από αυτού και η δυσπιστία και η εχθρότητα των «μαρξιστικών» κομμάτων απέναντί τους, εχθρότητα που μειωνόταν στο βαθμό που τα κόμματα αυτά άρχισαν να εντάσσουν στην πολιτική πρακτική τους μια σειρά προβλήματα που είχαν τεθεί από τα κινήματα αμφισβήτησης.

Από τα κινήματα αμφισβήτησης, εκείνο που απέκτησε συνοχή και αυξανόμενη δύναμη, είναι το οικολογικό. Οι πρώτοι οικολόγοι πριν από 30 χρόνια φαίνονταν παράξενοι ονειροπόλοι. Σήμερα το οικολογικό κίνημα αντιπροσωπεύει ένα αξιόλογο ποσοστό του εκλογικού σώματος στη Γαλλία, και παλαιότερα πρωτοστάτησε στις αντιπυρηνικές και αντακαπιταλιστικές εκδηλώσεις στη Δυτική Γερμανία. Η φωνή του ακούγεται επίσης και στην Ελλάδα. Τα κυριότερα οικολογικά κινήματα δεν έφτασαν να συνδέσουν οργανικά το οικολογικό πρόβλημα με τη σοσιαλιστική προοπτική. Ωστόσο, το οικολογικό δεν μπορεί να λυθεί έξω από τη συνολική ανά-

πλαση της κοινωνίας στα πλαίσια του σοσιαλισμού.

Τα μαρξιστικά κόμματα αντιμετώπισαν με δυσπιστία τα πρώτα φαινόμενα του οικολογικού κινήματος και έχασαν την ευκαιρία να θέσουν αυτά πρώτα το πρόβλημα και να το εντάξουν στην ευρύτερη σοσιαλιστική προοπτική. Αλλά το ιστορικό παράδοξο είναι ότι οι πρώτοι που έθεσαν το οικολογικό πρόβλημα, μετά τον Μογus, ήταν οι ουτοπικοί σοσιαλιστές και σε συνέχεια οι θεμελιωτές του μαρξισμού. Πρώτοι, όπως γράφει ο Engels, που ζήτησαν την κατάργηση της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό, συνδέοντας το πρόβλημα με την κατάργηση του παλιού καταμερισμού της εργασίας, ήταν οι Fourier και Owen. Και οι δυο ζητούσαν τη διασπορά του πληθυσμού στην ύπαιθρο σε ομάδες από εξακόσια μέχρι τρεις χιλιάδες πρόσωπα και την απασχόληση τόσο με τη γεωργία όσο και με τη βιομηχανία^α.

Ο καπιταλισμός είδε τη φύση σαν πηγή πλουτισμού και διαμόρφωσε μαζί της ανταγωνιστικές σχέσεις καθυπόταξης και εκμετάλλευσης. Ο Engels στην εποχή του είχε επισημάνει τους κινδύνους από τη ληστρική αυτή σχέση και μιλούσε για εκδίκηση της φύσης. Ο Marx επίσης είχε ονομάσει τη φύση «ανόργανο σώμα του ανθρώπου» και ανέλυσε, κυρίως στο *Κεφάλαιο*, τις καταστροφικές επιδράσεις της εισόδου του καπιταλισμού στη γεωργία. Οι καπιταλιστικές μονοκαλλιέργειες και γενικότερα οι κεφαλαιοκρατικές μέθοδοι εκμετάλλευσης της γης διαταράσσουν τη φυσική ισορροπία. Ο καπιταλισμός, γράφει ο Marx, ερημώνει την ύπαιθρο καταστρέφοντας τόσο τους ανθρώπους όσο και την ίδια τη γη με τη ληστρική εκμετάλλευση. «Στη γεωργία, όπως και στη βιομηχανία, ο κεφαλαιοκρατικός μετασχηματισμός της παραγωγής μοιάζει να είναι το μαρτυρολόγιο του παραγωγού»^β.

Οι Marx και Engels περιέγραψαν τις αλλοιώσεις του φυσικού και του αστικού περιβάλλοντος στην εποχή τους. Ιδιαίτερα περιέγραψαν την εξάντληση και την καταστροφή των εδαφών των αποικιών από τις μονοκαλλιέργειες και την αρπακτική εκμετάλλευση. Σήμερα η αναρχική παραγωγή δεν υποβαθμίζει και δεν καταστρέφει μόνο την ύπαιθρο και τις πόλεις. Μολύνει και τις θάλασσες και τους ωκεανούς, και απειλεί τις εύθραυστες οικολογικές ισορροπίες. Η ληστρική σχέση γης - καπιταλισμού αποτελεί συγκεκριμένη πλέον απειλή για τη βιολογική ισορροπία στον πλανήτη.

«Η φαντασία στην εξουσία». Πρόκειται για άλλο ένα σύνθημα του Μάη του 1968. Μπορεί οι πρωταγωνιστές εκείνης της εξέγερσης να απολυτοποιήσαν το ρόλο της φαντασίας, αυτονομώντας την από την ίδια τη γνωστική διαδικασία και από τις δυνατότητες του πραγματικού. Αλλά η υπερβολή ήταν, από μια άποψη, χρήσιμο αντίδοτο στην υπνωτική κοινοτοπία της τότε πολιτικής ζωής. Και σίγουρα, οι υπερβολές των εξεγερμένων του Μάη μπόλιασαν την παραδοσιακή Αριστερά με κάποια αναγκαία δόση πολιτικής φαντασίας.

Το γνωσιολογικό status της φαντασίας είναι ασαφές και αναφατικό. Ωστόσο, εκτός από την εξωπραγματική φαντασία υπάρχει και η δημιουργική, αυτή που εισδύει βαθύτερα στην ουσία του πραγματικού, αποκαλύπτοντας άγνωστες όψεις του και απροσδόκητες δυναμικότητες. Αυτού του είδους τη φαντασία εννοούσε ο Λέ-

νιν, όταν κεραύνωσε τους γραφειοκράτες της εποχής του και τόνιζε ότι πρέπει να ονειρευόμαστε.

Οι άνθρωποι βιώνουν σήμερα, εντονότερα από άλλες εποχές, την αντίφαση ανάμεσα στην πεζότητα, την κενότητα, την πλήξη και την αδιαφορία της καθημερινής ζωής και στα ιδεαλιστικά και ηθικολογικά «ιδανικά» των επίσημων ιδεολογιών. Αλλά στοχος του μαχόμενου σοσιαλιστικού ανθρωπισμού δεν πρέπει να είναι τα «λαμπρά» οράματα του μέλλοντος, που δεν αίρουν την αλλοτρίωση της καθημερινής ζωής. Πρέπει να είναι η ίδια η καθημερινή ζωή, με τις αντιφάσεις και την ολότητα των προβλημάτων και των δυνατοτήτων της.

Σ' έναν αυθεντικό σοσιαλιστικό ανθρωπισμό η καθημερινή στιγμή συνδέεται διαλεκτικά με την ιστορική προοπτική. Η σύνδεση αυτή του υπαρκτού με το δυνατό θεμελιώνει επιστημονικά το όραμα του μέλλοντος αποφεύγοντας τις συμπληγάδες του εμπειρισμού και της κενής ωραιολογίας. Επειδή δεν είναι ουτοπικό να ελπίζουμε στην κοινωνική ισότητα, στην επανασύνδεση του ανθρώπου με τη φύση, στη δημιουργία αγροτοβιομηχανικών κοινοτήτων με τη μεγαλύτερη δυνατή οικονομική και πολιτισμική αυτονομία, σε μια εργατική δημοκρατία που θα ασκείται με την άμεση συμμετοχή των μαζών, σε μια γενικευμένη παιδεία και στην άνθηση ενός νέου, σοσιαλιστικού πολιτισμού, χωρίς την κενότητα της σύγχρονης αστικής κουλτούρας και χωρίς γραβατοφορεμένους και υπναλέους γραφειοκράτες των τέως «σοσιαλιστικών» χωρών.

Η πάλη για το σοσιαλισμό δεν είναι μόνο πάλη για την εξάλειψη της εκμετάλλευσης, της ανεργίας και των πολέμων. Είναι ταυτόχρονα πάλη για τη συνολική αναδόμηση της κοινωνικής ζωής, για την κατάργηση των εξουσιαστικών σχέσεων και για την πολιτισμική αναγέννηση. Είναι συνολικά πάλη για την επαναστατικοποίηση της καθημερινής ζωής, που είναι η ζωή των ανθρώπων. Μπορούμε να πούμε, όσο και αν έχει φθαρεί η λέξη από την κενόλογη προπαγάνδα, ότι είναι η πάλη για την ανθρώπινη ευδαιμονία.

Ο Marx μίλούσε για την κοινωνία των ελεύθερων παραγωγών και ο Engels τόνιζε ότι η κοινωνία δεν μπορεί να είναι ελεύθερη, παρά μόνο αν κάθε άτομο είναι ελεύθερο. Και μπορούμε ίσως να διατυπώσουμε μαζί με τον Hegel την ελπίδα ότι κάποτε ο άνθρωπος θα πάψει να ζει σαν ξένος πάνω στη γη και να δέχεται τις εντολές ενός ξένου κυρίου σαν δούλος. Τέλος, ο Λένιν μιλάει για τις κατηγορίες του δυνατού και του συμπτωματικού, σε αντίθεση (versus) με τις πραγματικότητες και την επιβεβαίωση της ιστορίας⁴⁵. Ο σοσιαλισμός μπορεί να γίνει η πραγμάτωση της ευγενέστερης ουτοπίας, παρ' όλα όσα συνέβησαν πάνω στη γη.

Η ουτοπία γεννιέται ως η άρνηση της αθλιότητας του παρόντος. Ο μαρξισμός, άρνηση της κεφαλαιοκρατικής βαρβαρότητας, αξιώνει το status της επιστήμης. Μιλήσαμε γι' αυτό. Αλλά ο μαρξισμός, θεωρία μεταξύ άλλων της προλεταριακής επανάστασης και της κομμουνιστικής κοινωνίας, σχεδιάζει, έστω σε αδρές γραμμές, μια κοινωνία που δεν έχει ακόμα υπάρξει στη γη. Το ουτοπικό-δημιουργικό στοιχείο είναι συνεπώς εγγενές στο μαρξισμό ως υπέρβαση θεωρητική αλλά και συναισθηματική και ποιητική της αθλιότητας του παρόντος. Πριν από τον Marx, στη

διάρκεια της ζωής του και μετά τον Μαρξ υπήρξαν κομμουνιστικές, ελευθεριακές και αναρχικές ουτοπίες. Στον Μαρξ, στον Engels, ακόμα και στον Λένιν και προτινός στον Γκράμσι θα συναντήσουμε στοιχεία δημιουργικής ουτοπίας, τα οποία βρίσκονται πέρα από τα όρια της αυστηρά επιστημονικής σκέψης. Και στην εποχή μας, εποχή ξηρότητας του θεομοποιημένου μαρξισμού, ο Ernst Bloch αγωνίστηκε να μπολιάσει τη μαρξιστική παράδοση με το δημιουργικό στοιχείο της ουτοπίας. Πρώτα με το *Πνεύματης Ουτοπίας* (1918) και πολύ αργότερα με την *Αρχή της Ελπίδας* (1959) ο Bloch διερευνά τη σχέση του πραγματικού με ένα ανοιχτό πεδίο δυνατοτήτων. Αναζητεί τη δυνατότητα της ευτυχίας την οποία μόνο ο μαρξισμός και η σοσιαλιστική επανάσταση μπορούν να πραγματοποιήσουν.

Σημειώσεις

1. J. D' Hondt, *L' Idéologie de la rupture*, PUF, 1978, σελ. 121.
2. Ησίοδου, *Έργα και Ημέρες*, 90, 109, 115, κ.λπ.
3. Βλ. Π. Λεκατσά, *Η Πολιτεία του Ήλιου*, εκδ. Καστανιώτη, 1975.
4. Πλάτων, *Νόμον Γ*, 679 A-B.
5. Στο ίδιο, 680α.
6. Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 14, 337C.
7. Βλ. Διόδωρου Σικελιώτη, *Βιβλ. Ιστ. II*, 55-60.
8. Π. Λεκατσά, *Η Πολιτεία του Ήλιου*, όπ. κ., σελ. 16.
9. Στην επανάσταση της *Πολιτείας του Ήλιου* ήρθε να προσφέρει τη σοφία και το κύρος του ο στωικός φιλόσοφος Βλόσσιος από την Κύμη. Ο Βλόσσιος, ακολουθώντας τις καλύτερες παραδόσεις της Στωάς, οραματίζονταν την πραγματοποίηση μιας οικουμενικής δημοκρατικής πολιτείας. Στην αρχή συνδέθηκε με την οικογένεια των Γράκχων και έγινε δάσκαλος του Τιβέριου. Προς στιγμήν έλασε πως με την επανάσταση των Γράκχων θα γινόταν πραγματικότητα η ιδανική πολιτεία του. Μετά την εξόντωση του Τιβέριου μπόρεσε να δραστηριοποιηθεί από τις ρωμαϊκές φυλακές, έφτασε στη Μικρά Ασία και έγινε σύμβουλος του Αριστόνικου.
10. Για την επανάσταση της *Πολιτείας του Ήλιου*, βλ. Π. Λεκατσά, *Η Πολιτεία του Ήλιου*, όπ. κ.
11. Βιργίλιου, *Τα γεωργικά*, μετ. Κ. Θεοτόκη, Κείμενα, 1970, σελ. 12.
12. Όπ. κ., σελ. 45-48.
13. F. Engels, *Anti-Dühring*, Lawrence and Wishart, London, σελ. 292.
14. Έρασμου, *Μωρίας Εγκώμιον*, μετ. Σ. Τσίρκα, Ηριδανός, 1970.
15. Th. More, *L' Utopie*, Ed. Sociales, 1978, σελ. 127.
16. Στο ίδιο, σελ. 84.
17. Στο ίδιο, σελ. 81-82.
18. Στο ίδιο, σελ. 197.
19. Στο ίδιο, σελ. 196.
20. Στο ίδιο, σελ. 108.
21. Στο ίδιο, σελ. 170.
22. Στο ίδιο, σελ. 131.
23. Για την *Ουτοπία*, εκτός από το πρωτότυπο, βλ. Π. Νούτσου, *Ουτοπία και Ιστορία*, Κέδρος, 1979.
24. Βλ. Tommaso Campanella, *La Cité du Soleil*, Librairie Dorz, Genève, 1972. Βλ. επίσης Π. Νούτσου, *Ουτοπία και Ιστορία*, όπ.κ.
25. F. Bacon, *Νέα Ατλαντίδα*, μετ. εισ., σχόλια Π. Νούτσου, Ηριδανός.
26. Για μια κριτική των τεχνοκρατικών και αναπτυξιακών ουτοπιών βλ. Ε. Μπιτούκη, *Φιλοσοφία του*

Ανθράκου, Gutenberg, 1991. Επίσης του ίδιου, *Ρήξη ή Ενσωμάτωση*, Σύγχρονη Εποχή, 1989.

27. F. Engels, *Anti-Dühring*, όπ.π., σελ. 24-25.

28. Βλ. J.-Chr. Petifils, *Les Socialismes Utopiques*, P.U.F., Paris, 1977.

29. Στο ίδιο. Επίσης, Marx-Engels, *Les Utopistes*, Maspero, 1976 (Εισαγωγή, σχόλια, μετάφραση, R. Dangeville).

30. *Les Utopistes*, όπ.π., σελ. 45.

31. Στο ίδιο, «Εισαγωγή», σελ. 14.

32. F. Engels, *Anti-Dühring*, σελ. 290-291.

33. F. Engels, στο ίδιο, σελ. 386.

34. F. Engels, στο ίδιο, σελ. 168. Η προηγούμενη παρατήρηση του Engels βεβαιώνεται από τα ιστορικά γεγονότα. Πράγματι, οι Γράτχοι ήταν αριστοκράτες, ο Αριστόνικος ήταν νόθος γιος βασιλιά, ο Μογus και ο Bacon ήταν πρωθυπουργοί, οι Saint-Simon, Fourier και Owen δεν ανήκαν στην εργατική τάξη, όπως άλλωστε και οι Marx, Engels, και Λένιν.

35. J. Lacroix, *Marxisme, existentialisme, personnalisme*, PUF, 1962, σελ. 9.

36. Για τον ουτοπικό σοσιαλισμό και γενικά για τους σοσιαλιστές πριν από τον Marx, βλ. το τρίτομο έργο του Gian Mario Bravo, *Les Socialistes avant Marx*, Maspero, Paris, 1979. Βλ. επίσης, J. - Chr. Petifils, *Les Socialismes Utopiques*, P.U.F., Paris, 1977.

37. K. Marx, *Contribution à la critique de l'Economie Politique*, Ed. Sociales, 1975, σελ. 5.

38. *Gramsci dans le texte*, Ed. Sociales, 1975, σελ. 276.

39. Στο ίδιο, σελ. 275.

40. J. D'Hondt, *L' idéologie de la rupture*, όπ.π., σελ. 118.

41. K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, Routledge and Kegan Paul, 1954.

42. Α. Μπαγιόνα, *Η ιστορικότητα της συνείδησης...*, Ολκός, 1974, σελ. 309-11.

43. Βλ. F. Engels, *Anti-Dühring*, όπ.π., σελ. 321. Βλ. επίσης, Ε. Μπιτσάκη, *Καρλ Μαρξ, ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, εκδ. Gutenberg, 1983, κεφ. 4ο.

44. K. Marx, *Le Capital*, I, 180-87 και II, 180-181.

45. Lénine, *Cahiers Philosophiques*, Ed. Sociales, 1955, σελ. 259.